

ԲԱԳԻՆ

Pakine

ԾԳ. տարի, թիւ 1

**ԵՌԽՈՒՄԻ
ԲԱՐԵ**

Յունուար / Փետրուար / Մարտ 2014

Գրականություն - Արվեստ - Իմացական Աշխարհ

ՎԱՐԻՉ ԽՄԲԱԳԻՐ
Յակոբ Պալեան

ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Նազո Գէորգեան

ՍՐԲԱԳՐՈՂ
Նորա Բարսեղեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Սարգիս	
Կիրակոսեան	(Լիբանան)
Մովսէս	
Հերկելեան	(Լիբանան)
Շուշիկ	
Տասնապետեան	(Լիբանան)
Յակոբ	
Տէր Ղուկասեան	(Լիբանան)
Զաքար	
Քէշիշեան	(Լիբանան)
Անուշ	
Թրուանց	(Հայաստան)
Արքմենիկ	
Նիկողոսեան	(Հայաստան)
Հրանդ	
Մարգարեան	(Մ. Նահանգներ)
Անտիս	
Հաճեան	(Մ. Նահանգներ)
Յարութիւն	
Պէրպէրեան	(Գանատա)

ԷԶԱՂՐՈՒՄ
Անի Փէիլիվանեան-Սարգիսեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղղոյեան կեդրոն
Բ. յարկ
E mail:
pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան»
տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի
Գրատարած,
Շաղղոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01)260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պ. Համուտ
Email: imphamaz@inco.com.lb

Յրատարակութիւն՝
Համազգայինի
Կեդրոնական Վարչութեան

ԲԱԳԻՆ

ՅՈՒՆՈՒԱՐ, ՓԵՏՐՈՒԱՐ, ՄԱՐՏ 2014

ԾԳ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 1

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- **ՓՈՒՆԸ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ**
ՍՓԻՌԵ(ՆԵՐ)Ի ՂԵԿԱՎԱՐՈՒՄԸ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԻ ՊԱՅՊԱՆՈՒՄԸ ԵՒ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՎ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ - Յ. Պալեան 1
- **ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ**
ԵՌ - Յարութիւն Պէրպէրեան 5
ՀԱՐԵՆՑԻՆ՝ ԱՐԵՒԱՊԱՇՏ ՄԱՐԳԱՐԵԻՆ, ԼՈՒՍԵՐԳՈՒԹԻՒՆ,
ՆԱՐԵԿԵԱՆ ԱՂՕԹԸ - Նարեկ Կիրակոսեան 7
- **ԱՐԶԱԿ**
ՀՈՂ - Լալա Միսկարեան-Միլասեան 11
ՎԵՐԱԴԱՐՁ - Մերի Միսկի Հերոնի-Սարգիսեան 15
ԱՂՋԻԿ ԳՆԴԻ ՎՐԱՅ - Արմինէ Պետրոսեան 19
- **ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ**
ԱՐԵՒՍՏԱՀԱՅԵՐԵՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ - Փրոֆ. Սուրեն Դանիէլեան 28
- **ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ**
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՅԵՆՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ՝
ԱՇԽԱՏԵՆԵԼՈՒ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆԸ - Ռընէ Մարիա Ռիլքէ - Հայացուլ՝ Յ. Պ. 32
- **ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ**
ԶԱՐՏԵՍԻՆ ՎՐԱՅ ԿԵՏ ՄԸ, ՖՐԱՆՍԱՅԻՆ Կ'ԸՍԷ «ԽԻՃԸ»,
ՀՈՒՍ ԱԼ ՀԱՅԵՐ ԿԱՆ - Յ. Պալեան 37
- **ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱԿԱՆ**
ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ (POLITICIDE) ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՏԵԼՍՈՒՄ - Մելինէ Անումեան 46
ԿԱՐՕՏԻ ՅԱՒԻ ԱՆԹԵՂԸ ՍՈՒՇԵՂ ԳԱԼՇՈՅԵԱՆԻ
ԱՎԱՆԱՐԿՆԵՐՈՒՄ - Չուխրա Երուանդեան 55
ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅ ԱՐԶԱԿԻ
ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ - Ալիս Յովհաննիսեան 65
- **ԱՐԽԻԻ**
ՆՇԱՆ ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ ՉՈՅԳ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ
ՄԻՅՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ԵՒ ՎԱՅԱՆ ԹԵԹԵԱՆԻՆ - Միքիան Միլասեան 69
- **ԱՐՈՒԵՍ**
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵԼՈՒ ԱՐՅԵՍՏԻՆ ՀՈԳԵԱՆԻ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍԻ
ՊՍԱԿ ԴՐԱՇ ԵՆԻՍՈՒՖ ԶԱՐՇ - Յ. Պ. 75

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Մեն ուրախութեամբ կը յայտարարենք, թէ «Բագին»ի 1962-2013 տարիներու մատենագիտական առցանց ցանկը արդէն իսկ պատրաստ է: Չայն կրնաք գտնել՝ հետեւելով Համազգայինի կայքին «Բագին»ի բաժնին տակ դրուած «Մատենագիտութիւն» կապին (www.hamazkayin.com): Մատենագիտական այս ցանկը եռամսեայ դրութեամբ պիտի համալրուի հրատարակուած իւրաքանչիւր նոր թիւի մատենագիտական տուեալներու յաւելումով:

ՍՓԻԻՌԵ(ՆԵՐ)Ի ՂԵԿԱՎԱՐՈՒՄԸ, ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԻ ՊԱՇՊԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ՇԱՅԵՐԷՆՈՎ ՇԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կարելի է այս խորհրդածության ծիրին մեջ առնել նաև Հայաստանը, բայց հիմնական տարբերություն մը կայ անոր եւ սփիւռք(ներ)ի միջեւ: Հոն ժողովուրդը կ'ապրի իր հողին վրայ, հոն կայ դարերու ժառանգութիւնը՝ շօշափելի եւ տեսանելի: Պետական գիտակցուած միջամտութեամբ, հոն վերականգնում կարելի է:

Սփիւռք(ներ)ը բարդ եւ վտանգուած ազգային (դեռ) իրականութիւն մըն է, իր լեզուով, յաջորդական եւ հետետողական, ինքն իրեն ծափահարող պատշաճեցումներով: Անոր ազգային-քաղաքական-մշակութային մտածողութիւնները այլազան եւ հակասական են:

Մասնաւորելով մեր խօսքը գրականութեան մասին, առանց խուսանաւելու կարելի է ըսել, որ սփիւռք(ներ)ը պարզապէս չունի հայերէնով հայ գրականութեան մասին մտածողութիւն, գրեթէ կորսնցուցած է անով ստացուելիք մտահորիզոնի եւ ինքնութեան անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնը:

Նման հարց իրապէս օրակարգի վրայ չէ հրապարակի վրայ գտնուող մշակութային եւ քաղաքական կազմակերպութիւններուն համար: Գրեթէ ոչ ոք կ'ուզէ ըմբռնել, որ հայերէնով հայ գրականութիւնը մեր ազգային դիմագիծն է, մեր անսեթեւեթ տարբերութեան տեսականացումը, այսինքն՝ մեր տոկալու, տելելու եւ գործելու կամքի զսպանակը:

Սփիւռքը պետութիւն չէ: Կան միութիւններ եւ կազմակերպութիւններ, որոնք ենթապետական (pseudopolitique կամ pseudoétatique) կոչումով կը յաւակնին գործել: Բայց ընդհանրապէս բացակայ են գրականութեան դերին, զարգացման, տարածման եւ որակաւորման մասին մտածողութիւն, վերաբերում եւ անոնց հետետող առաջադրանքներ:

Սփիւռքեան զանգուածներուն եւ *էսթէպլիշմընթին* համար կենսական չէ գրականութիւնը: Կղձակները զանգուած չեն: Ուստի, գրողներու ինքնիրականացման համար պայմաններու ստեղծումը առաջնահերթութիւններու շարքին չէ: Չես գիտեր որ ամօթխածութեամբ այս հարցը չ'արծարծուիր զանգուածային լրատուամիջոցներով եւ ամպագորգոռ ժողովներու ընթացքին, որոնք ողողուած են տնտեսական,

բարեսիրական, տեղայնական եւ «պիզնեսային» կարգախօսներով:

Կարելիք ըլլալու կոչուած ժողովի մը օրակարգին վրայ արձանագրուած էին եկեղեցական, տնտեսական, ընտրական, բարեսիրական, Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւններու ալ դասական դարձած հարցերը: Ոչ մէկ տող գիրքի, գրականութեան եւ հայերէնի մասին:

Այդ ժողովը բացառութիւն չէ: Արտաքնապէս ոչ մէկ պատճառ կայ մտահոգութեամբ, քանի որ հայ գրողներ կան, հայերէն գիրքեր լոյս կը տեսնեն: Բայց պահ մը նայինք մեր քիթին ծայրէն անդին: Ֆրանսայի մէջ, օրինակ, հրատարակչատուներու կողքին, որոնք կը հրատարակեն հեղինակներու գործերը, կը գրադին անոնց վաճառքով եւ հեղինակներուն կը վճարեն, կան նաեւ գիրքեր, որոնք լոյս կը տեսնեն «հեղինակի հաշուոյն», à compte d'auteur:

Ի՞նչ է պատկերը սփիւռք(ներ)ի հայ գրականութեան պարագային: Հայ գրողը կը գտնուի «սփրոդական» կացութեան մէջ, կը գրէ անապով իր կոչումին, տեսակ մը սիրոյ տուրք, երբեմն ալ՝ փառասիրութիւն: Գիրքերը լոյս կը տեսնեն, ինչպէս նշեցինք, à compte d'auteur: Ոչ ոք զինք կը մղէ գրելու, նոր գիրքի ակնկալութիւն չկայ, մինչդեռ օտար երկիրներու հրատարակչատուները հեղինակներուն հետ համաձայնագիր կը ստորագրեն դեռ չգրուած գիրքի համար եւ կանխաւ պատուագին կը վճարեն:

Պատուագին ստանալով՝ օտար գրողներ իրենց գրիչով կրնան ապրիլ: Իսկ հայ գրողը... Հարցուցէք հայ գրողին, թէ պատահա՞ծ է, որ իրեն թելադրեն բանաստեղծութեան հատոր մը լոյս ընծայել: Ի՞նչ պէտք է գրէ, հրատարակէ (եթէ մեկենաս մը գտնէ), նուէր բաժնէ «բարեկամներու», բախտաւոր պարագային կը կազմակերպուի շնորհահանդէս մը կամ զինե՞ծօն մը:

Բայց գրական գիրքեր լոյս կը տեսնեն: Հազուադէպօրէն նոր գիրք մը լոյս կը տեսնէ միութեան կամ կազմակերպութեան մը յատկացումով: Եթէ աչքի առջեւ ունենաք «հաստատութիւն»ներու հրատարակած գիրքերը, պիտի նկատէք, թէ անոնք անցեալի ժառանգութիւնը կը թարմացնեն, կը վերահրատարակեն՝ անցեալը ֆէթիշի վերածելով: Կամ «քաղաքական» պիտակով ներկայացող պատճառներով լոյս կը տեսնեն յուշագրութիւններ, որոնց մեծամասնութիւնը գրականութեան հետ ոչ հեռուէն եւ ոչ ալ մօտէն կապ ունի, մեծ հայրիկի կամ մեծ մայրիկի ողբերգութիւն կը պատմեն՝ անոր մէջ ալ փնտռելով ընտանեկան փառասիրութիւն:

Ֆէթիշմիզմը մշակութային քաղաքականութիւն է կարծէք: Կրնաք Լիբանանի մէջ գտնել, օրինակ՝ Արփիար Արփիարեան, Դանիէլ Վարուժան, Վահան Թէքեան, Սիամանթօ, Արամ Հայկազ, Մեծարեանց, բայց հրաշքի համագօր է գտնել Յակոբ Կարապետ, Վեհանոյշ Թէքեան, Շաւարշ Նարդունի, Մարի Աթմաճեան, Զահրատ, Սկրտիչ Մարկոսեան, Յարութ Կոստանդեան... ցանկը դեռ կարելի է երկարել:

Յառաջադէմ եւ կազմակերպուած երկիրներու պատմութեան, փառքին եւ ճառագայթումին մաս կը կազմէ գրականութիւնը: Գրողներու անուններով կը ճանչցուին երկիրներ եւ ազգեր: Անգլիան առանց Շէքսպիրի, Ֆրանսան առանց Վոլթէ-

րի, Անտրե Ժիտի կամ Ալպեր Քամիի, Ռուսիան առանց Տոսթուսքիի, Լիբանանը առանց Ժըպրան Խալիլ Ժըպրանի, Հնդկաստանը առանց Թակորի բան մը պիտի կորսնցնէին, նոյնը պիտի չըլլային: Նաեւ՝ նորերու: Ինչպէ՞ս մենք մեզ պիտի ճանչնայինք առանց Դանիէլ Վարուժանի, Տէրեանի, Թէքէեանի, Թումանեանի, Րաֆֆիի... նոյնիսկ անոնք, որոնք գրականութեան ընթերցողներ չեն:

Քանի որ գործնապաշտութիւնը վերածած ենք առաքինութեան, ինչո՞ւ չենք խորհիր, որ գրականութիւնը եւ գիրքերու հրատարակութիւնը մաս կը կազմեն երկրի տնտեսութեան: Բացի գրողէն, աշխատողներու բանակ մը կայ գիրքի ետին, նոյնիսկ կ'ըսուի՝ «գիրքի ճարտարարուեստ»: Խմբագրութիւն, էջադրում, տպարան, ցրում, գրախանութ եւ այլն: Այս կ'ըսենք անոր համար, որ «գիրքի ճարտարարուեստը» նաեւ մաս կը կազմէ այնքա՛ն գովերգուող «պիզնես»-ին... Ուրեմն չտեսնել գիրքի սոսկ շահութաբեր կողմը, նաեւ նպաստը՝ աշխատատեղեր ստեղծելու՝ գրախանութներ, վաճառողներ եւ այլն, կազմակերպական թերացում է:

Հայաստանի եւ սփիւռք(ներ)ի մէջ գիրքեր կը հրատարակուին, ճիշդ է՝ խեղճացած տպաքանակով: Բայց այդ քիչն անգամ «չի շրջիր», կը մնայ տեղւոյն վրայ՝ գիրք գնելու ազնիւ սովորութեան կորուստի, առաքման սղութեան եւ կազմակերպման չգոյութեան, այդ բոլորին վրայ գումարուող մշակութային քաղաքականութեան մը բացակայութեան պատճառներով:

Այլ խօսքով, գրուած եւ լոյս տեսած գիրքէն անդին, ազգային, համայնքային, միութենական եւ պետական գիտակցուած օժանդակութեան կը կարօտի գիրքի ցրումը, որպէսզի ընթերցող զանգուած ստեղծուի: Այս ալ ազգային քաղաքականութիւն է՝ ինքնութեան եւ արժէքի պահպանութեան: Ներքին ճակատի վրայ ինքնարժեւորում, արտաքին ճակատի վրայ՝ բարոյական հեղինակութեան տիրացում:

Սփիւռք(ներ)ի մէջ կը վաճառուին, առաջին հերթին, ճաշերու պատրաստութեան գիրքեր, որոնք երբեմն ալ կ'արժանանան երկրորդ կամ երրորդ տպագրութեան: Նախանձելի: Ապա կը վաճառուին Հայ դատի վերաբերեալ գիրքեր, «ցեղասպանութիւն» յիշատակութեամբ, մանաւանդ երբ գրուած են միջազգային լեզուներով: Կը ծախուին. կը կարդացուի՞ն, այդ արդէն այլ հարց է: Կը վաճառուին նաեւ օտար լեզուներով գրուած գիրքեր, որոնց մէջ կը յիշուի հայերու մասին, մանաւանդ երբ ստորագրողը «յայտնի» անուն է: Գրականութեան նկատմամբ հետաքրքրութիւն չէ եղածը, գրական վայելք չէ, այլ տառապածի յիշողութիւն ունեցողին համար անվաղորդայն սնափառութիւն, կրնանք ըսել նաեւ՝ մխիթարութիւն: Կացութիւնը այսպէս է, քանի որ դադրած ենք երեւոյթներուն ազգային իրաւ (ոչճառային) գաղափարախօսութեամբ մօտենալէ:

Տեղատուութեան եւ անտարբերութեան այս մթնոլորտին մէջ բնական է, որ չգարգանայ գրական իսկական քննադատութիւնը, որ բազմաթիւ հրատարակութիւններուն միջեւ ընտրութիւն կը կատարէ, գրական ճաշակի զարգացման կը նպաստէ եւ կը ստեղծէ ընթերցող-գնահատող հաւաքականութիւն, եւ նոյն հունով հրապարակ կու գայ ոչ-սիրողական հրատարակչութիւնը, որ կ'ունենայ իր ընտ-

րող-ընթերցողները, որոնք կ'որոշեն հրատարակել այս կամ այն գործը: Ընտրութիւն կը կատարուի: Այս աշխատանքը նուազագոյն մակարդակի վրայ կը կատարեն կարգ մը մրցանակ տուող հայկական հիմնադրամներ:

Խիստ սահմանափակ են գիրքը ընթերցողի ուշադրութեան ներկայացնելու եւ ապա անոր հասցնելու օղակները: Լրատուական միջոցները, երբ գիրքը ստանան, «ստացանք» մը կը տեղադրեն էջին մէկ անկիւնը, եթէ յաւելեալ ճիգ մըն ալ ընեն, պարագայական «գրախօսական» մը կը տպեն, որ ոչ հեռուէն եւ ոչ ալ մօտէն գրադատութեան կ'առնչուի: Եթէ գրատուն մըն ալ կայ, հոն կը դրուին քանի մը օրինակներ: Եւ հեղինակը կը նուիրուի մակագրելով գիրք նուիրելու գործին... Ստացողներէն ոչ ոք կը վիրաւորուի եւ չ'ըսեր, որ ինք կրնար գիրքը գնել:

Այս բոլորը երբ գիտենք, դիրութեամբ կը հասկնանք, որ ծաւալուն գործեր լոյս չեն տեսներ, կամ կը հանդիպինք գործերու, որոնք հայկական անուններու եւ շրջանակի վրայ որպէս շապիկ կը հագցնեն այլ տեղ զարգացող գրականութեան ոճերը, նիւթերը, հարցերը (չեմ համարձակիր ըսել ընկերային եւ իմաստասիրական): Կարծէք «գրականութիւն» ընելու համար պարտաւոր ենք ըլլալ քանքարաթաքոյց, փնտռել անհասկնալի ըսելաձեւեր եւ կապկել:

Սփիւռքի մէջ, մասնաւորաբար արեւմտահայերէնով արտայայտուողներուն մօտ, ճիգ կայ կամ ընդունուած աւանդութիւն է լեզուի խնամքը, օտար բառերէ եւ օտարաբանութիւններէ խուսափումը: Անոնք բծախնդիր են, աւելի քան արեւելահայերը, «հայերէնը հայերէն պահելու», փողոցը կապկելով լեզուն չաղճատելու: Ճիշդ է, որ լեզուն կը պատկանի ժողովուրդին, բայց անոր պահակներն են հայ գրողը եւ հայ մտաւորականը: Այս դրական վերաբերումը անհրաժեշտ է պահել, առանց տեղի տալու եւ լեզուն ամբոխացնելու թեթեստիկութիւններու:

Լեզուն եւ գրականութիւնը ազգային լինելութեան եւ քաղաքականութեան հարազատութեան էտարրերն են, եւ դեկավարութիւնները, Հայաստան եւ սփիւռք(ներ), ըստ այնմ վերաբերում պէտք է ճշդեն, զանոնք ի միջի այլոց պարզ բաներ չհամարեն, զանոնք չդիտեն մատներու արանքէն:

Այս խօսքերը պէտք է ըսել, կրկնել, տեղեակ եղողներուն համար յանկերգ, բայց բոլոր մակարդակներու ընդարմացածները արթնցնելու միջոց դարձնել՝ միամտութեամբ յուսալով, որ այս մտորումները պիտի չմարին մենախօսութեան եւ ինքնագոհութեան թատրոնի բեմին վրայ...

Կը մնայ մեծ հարցականը. ինչպէ՞ս հայ կեանքի բոլոր մակարդակներուն վրայ այս հիմնահարցը օրակարգ դարձնել եւ յանգիլ գործադրելի որոշումներու: Յուսալ՝ որ պատասխանողներ կը գտնուին:

3. ՊԱՆԵԱՆ

13 Սեպտեմբեր 2013, Պիքֆայա

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ԵՌ

Միշտ սահմանին ես
բիլ երկնայինի եւ երկրայինի,
ուր նիւթը կ'անցնի սահմանը անտես
խիտ նիւթականէն
ոգեղինացած միջավայր մը ալ -
անցումն է արդէն
ջուրէն շոգիի,
ֆիզիքականէն՝ ինչ որ կազային,
օդային եւ կամ

անշօշափելի

գոյութեան ձեւի
(Ինչո՞ւ չեմ կրնար ճիշդ բառը գտնել),
թերեւս նաեւ
գիտակցականէն
ենթագիտակցի շրջագիծը մութ.
յամենայն դէպս, մարմինէն անդին,
անցում մըն է սա
բնագանցական, ալ ճշմարտութեան:

Ե՛ւ ձայն է խորունկ,
բոլոր ձայներուն նման անձանօթ,
որ կ'առաջնորդէ քեզ վայր մ'անանուն,
բայց խորհրդաւոր,
ուր պատկերները քեզ միշտ կ'առինքնէն –
կարմրախայտը մաքուր ջուրերուն
կը սահի հանգիստ
երագի նման ակնթարթային,
մարմինը անոր՝ վառ գեղեցիկին,
նոյն փաթեմութեամբ
կը վերածաղկի եւ կը փոթորկի
ովկիանոսներու խորունկ խռովքով,
գոր ճանչցեր էիր
դուն այն ժամանակ:

Մերկ՝ հայելիով, 1980, Ռիշար ժեքանեան

Եռ՝ ձայն ինքնուրոյն
եւ գիծ մը անտես,
սակայն միշտ ներկայ:

Աղօթավայրի թմբուկին վերեւ
եւ գմբէթէն վար,
եռը իր գիծը կը նշանագրէ,
երբեմն գծուած օ՛ աշդքան յստակ
գարդաքանդակուած գօտիի տեսքով,
երբեմն անտես
բայց տեսանելի՝ փնտռողի, անդու
ծարաւի

ներքին լուսաւորումով,
որ կը խարխափէ,
ծունկերն արիւնած կը քալէ մութին՝
արիւնոտ, սառած մատները պահած
իր անութին տակ,
անձայն կը սպասէ արեւի լոյսին
բոսոր ջերմութեան:
Լուսանցքէն հոսող բաշերն արեւին
կը բաշխեն լոյսը հաւասարապէս,
դէպ չորս ծագերուն հին երկրագունդի,
սակայն խաւարը անճոռնի, տծեւ
միշտ չէ որ երկրէն մեր կը հեռանայ ...

Ես իմ անձնական բառերն աղօթքի
լուռ կ'արտասանեմ,
որոնց մէկ մասը սորված եմ մանկուց,
մէկ մասը մոռցած, ապա գումարած
այլ փորձառութեանց, այլ խոկումներու
ժուժկալ ծնունդին,
բայց դեռ չեմ գիտեր
ինչ եմ որոնած անորոշ եզրին
սահմանականի
(որ չի սահմանուիր)
եւ անսահմանի,
որ կը ծաւալի տիեզերքին հետ
միշտ անչափելի:

Մոնթրէալ

ՆԱՐԵԿ (ՆԱՐԵԿ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ)

Ծնած է 1987-ին, Երեւան: 2003-ին ավարտած է Նար-Դոսի անուան դպրոցը: 2003-2008-ին ուսանած է գերազանցութեամբ ավարտած է Խաչատուր Աբովեանի անուան մանկավարժական համալսարանի բանասիրական ճիւղը: 1995-ին, Ռազմիկ Դաւոյեանի գրախօսականով «Կանչ» թերթին մէջ տպագրուած են իր առաջին բանաստեղծութիւնները: Տպագրուած են նաեւ՝ «Կանչ», «Ժամանակ», «Հայաստան» թերթերուն մէջ, «Արեւածաղիկ», «Աղբիւր», «100 Էջ», «Անդին» եւ «Համայնապատկեր» (Միացեալ Նահանգներ) գրական պարբերականներուն մէջ: 2004-ին լոյս տեսած է «Ժամանակի սիմֆոնիա» բանաստեղծութիւններու ժողովածուն: 2012-ին թարգմանուած է Պոսթընի մէջ, (Միացեալ Նահանգներ):

ՉԱՐԵՆՑԻՆ՝ ԱՐԵՒԱՊԱՇՏ ՄԱՐԳԱՐԷԻՆ

Եթերային լուսաշողով երագներս երկնատարած
ջրվեժուեցին մետաղածոր մենութիւնից:
Տաղ է հիստում վերջալոյսը յուզախոխ
պատրանքներից ոսկեմոխիր առագաստի:
Վարդաշղարշ ասուպների աստղահետքից
կամելիազարդ լճակները փոթորկուեցին:
Գունատ լուսնի կաթնացութից պոկուած մի շող
բորբ կաթոցով գահավիժեց կոպերիս մէջ:
Մարմարապատ մեռելների ժանգոտ փոշին
յօշոտում է մղձաւանջը կիսաթափանց:
Արծաթահոս անուրջներում
առինքնել են տեսիլքները աստեղային:
Կէս գիշեր է:
Զառանցանքը մտրակում է խենթութիւնը մռայլատես:
Մետաքսածոր սօսափիւնով,
աստղաճառագ մշուշի մէջ
արծաթուել է Լռութիւնը լուսաբորբոք:
Ձիւնափրփուր, հին հեթանոս կոյսի նման
յայտնում է հրեշտակը շամանդաշաղ՝
տարածելով պատմութեանը կիսալուսնի,
խորհրդաւոր գոհարներով լուսաթաթախ՝
զարնուելով խաւարի պիրկ ճաղերին:
Գիշերապահ ուրուականի կերպարանքով
պատանքուել է Վեներտիկը խարտիշահեր:

Սեւամրրիկ անձրեւների յորդահոսուն արցունքներից
 դողանջում են տաճարները մթնապարար:
 Տխրատեսիլ ջրանցքներում
 հառաչում է ծովը խոնալ՝
 ակօսելով գորշութիւնը պատառոտուած կղզիների:
 Եւ արնածուփ հորիզոնի
 շիկակարմիր անդորրի մէջ
 մաքառում է իրիկունը բոցավառուած՝
 հնչեցնելով ԱՆԳԵՐԵԶՍԱՆ ՊՈՆՏՆԵՐԻ
 տառապանքը տենդաբորբոք,
 որ մեռնում են շղթայակալ՝
 խոշտանգուելով զնդաններում դագաղահոտ,
 իբրեւ վերջին ԱՐԵՒԱՊԱՇՏ ՍԱՐԳԱՐԷՆԵՐ՝
 յաւերժացած տիեզերքի կրկներեւոյթներում:

ԼՈՒՍԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Լուսինը կաւէ խարխուլ ժամացոյց
 արնաքամ եղաւ դեղին մշուշում:
 Լոյսն ասեղնակաթ պատարագելով
 արծաթուեց պողպատ բիբերիս վրայ:
 Փղոսկրէ մարմնիդ հրակիրք բոյրը
 ժանգոտ մահճումս խնկարկուեց,
 բոցուեց:
 Բորք տառապանքի ալեբախութեամբ
 կրակոտ, շանթող տեսիլաժամին՝
 տենդոտ խաւարը գժուեց,
 շիկացաւ:
 Ես գիշերային Հիւանդ Յնորք եմ,
 յառնել եմ մահուան հրկէզ ճիրանից:
 Մագնիսացած իմ մատներով
 քեզ եմ մթում մտացարկում:
 Տաք տենչանքից քո կիզանուտ՝
 խռովայոյզ երակներս պրկուել են,
 ջղաձգուել:
 Կռպերիցդ անձրեւում են ոսկէ վարդեր՝
 ակօսելով դէմքդ յոգնած ու ազաթէ:

Գիշերն օծում է շուրթերդ խոնավ՝
 շօշափելով իրանդ բարկ,
 Լուսակաթոց:
 Կոխկռտելով լռութիւնը յախճապակէ,
 Խարխափում եմ որոնելով ջերմութիւնդ հեշտածին:
 Ուժասպառ եմ աչքերս հուր:
 Առկայծելով եղեմական դիփանքներից,
 Կիսախարխուլ տաճարի պէս
 դու փլուել ես կրքծիս վրայ՝
 մերկ մարմնով ՍԱՏԱՆԱՅԻ:
 Որպէս պատրանք աստղակաթիլ ցայգալոյսի,
 երբ ես հանգեմ ելեկտրական լամպի նման
 ու թախիծը աղեսարսուռ քեզ պարուրի՝
 դու միշտ յիշիր,
 որ ես կը գամ՝
 ԼՈՒՍԵՐԳՈՒԹԵԱՄԲ պաղ Երագի:

ՆԱՐԵԿԵԱՆ ԱՂՕԹՔ

Խնկեալ, բարեշնորհ, կենսապարգել Տէ՛ր,
 Անշօշափելի ԷԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ,
 ՊԱՏԱՐԱԳՈՒԱԾ ԼՈՅՍ:
 Լսիր Աղօթքս Արփիացնցուդ:
 Պարածածկիր ինձ Խնկաբոյր Լոյսիդ ճաճանչացողով:
 Ալեկոծուած եմ մրրիկներից ահեղասաստ:
 Հառաչաճայն արցունքներով՝
 Մեղապարտ Մարդկանց Մաքրագործումն եմ փորձում կատարել՝
 ՕԾԵԱԼ ԽՈՐԱՆԻԴ, ՈՍԿԵՂԷՆ ՆԻՒԹԻԴ,
 ՓԱՌԱՅ ՏԵՍԻԼՔԻԴ:
 Մեղքով շղթայուած՝ ԼՈՅՍ եմ աղերսում:
 Պարուրիր ԴՈՒ ինձ բոլորաշաղախ ԶՈ ՓՐԿՈՂ ՀՐՈՎ:
 Դարձրու տոկուն:
 Տագնաալի տենդով բորբոքուած հոգուս իջեցրու անդորր,
 հանիր թմրաբեր մրուրը մեղքիս՝ մարմնիս միջից:
 Ներարկիր ԼՈՅՍԻԴ ԼՈՒՍԱԿԱԹՈՅՈՎ:
 Աղերսում եմ, Տէ՛ր,
 խօսքիս հրայրքը ձուլիր միածին ԶՈ ներկայութեամբ,

ՔՈ արեւափայլ լուսապսակով:
 Անմահ պատարագ ընծայիր հոգուս:
 Օգնի՛ր, որ հասնեմ ԻՆՔՆԱՍԱՔՐՄԱՆ:
 Ճառագայթագարդ ԱՂԵՐՄՍ լսիր, Ամենակարո՛ղ:
 Դարձրու երկնքիդ ոսկեգօծ ցօղի կաթիլով օծուած:
 Լուսանորոգ շաղ կանթեղիդ սրտիս խաւար խորքերում:
 Բոցանիւթ ցոլքով Լուսեղէն ԱՄՊԴ տարածիր վրաս:
 Հոգիս ներարկիր ԽՆԿԵԱԼ ԽՈՐՀՐԴՈՎ,
 դարձրու խօսք յորդող Մարգարէ դու ինձ,
 օրհնիր ԼՈՒՍԱԶԱՐԴ ճառագայթներով:
 Օտարութեան մէջ մենակ չթողնես,
 խաւարն հալածող փրկութեան ժամին՝
 յիշիր նուաստիս,
 որ ՔՈ զաւակն է:
 Հա՛յր, թող հեռանայ հոգուս ծանրացած ամէն մի յանցանք:
 Տարածիր լոյսդ թոյլ մարմնիս վրայ,
 տկարութեան մէջ՝ առողջացրու ինձ:
 Կիզանուտ, հրոտ, արարչագործուած լոյսդ ճառագիր,
 կարկամ կանթեղս դարձրու բորբոք,
 ցօղիդ փրկութեամբ,
 որ ինձ յիշելով՝
 յառնեմ քաղցրահամ երազի նման:
 Արցունքաթաթախ Աղօթքս լսիր
 ԱՐԱՐԻՉ ԱՐԻ,
 որ ԱՍԵՆԱԿԱԼ ՍԵՐ ՍԵԾ ԱՐՔԱՆ ԵՍ,
 ՍԵՐ ՏԻԵԶԵՐՔԸ:
 Ամէ՛ն:

«Լայոց շոր», 1987 (իւլ. կտավ), Բազրաւո Գրիգորեան

ԼԱՆԱ ՄԻՍԿԱՐԵԱՆ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՀՈՂ

Ա. ՆՈՒԱԳ

Քաղաքը իր քարէ պատերուն մէջ ճգմել կը ջանայ հոգին, քանի դեռ իր գոհիներուն մէջ կը դեգերի ստուերը մարմնի:

Ստուերը կը դառնայ աջ ու ձախ, իբր թէ կ'ապրի, իբր թէ կը սիրէ, կ'օգնէ, կը ճանչնա՜յ... Իրարմէ անջատ գոյակցութիւններ են մարմինն ու հոգին: Մինչ հոգին քարի մէջ սեղմուած, հիւքաքամ է, ցամքած ստուերը իր զիկզակ-կաղապարուած շարժումները կ'ընէ...

Կը քալէ ստուերներու աշխարհին մէջ, կը դիտէ անհոգի մարմինները՝ իրենց սահմանափակ շարժումներուն մէջ: Մինչդեռ անոնք, իրա՜ւ կեանքէն անտեղեակ, կը կարծեն ապրող մարդ ըլլալ:

Հոգին կը ճանչնայ ծիրը մեր՝ շուքերուն. գիտէ, թէ կրնանք տառապիլ անշունչ իրերուն համար ու ճգմել շունչ ու հոգի ունեցողը, կրնանք երկրպագել թիթեղին. դիւրաւ ցաւ կը պատճառենք ու նոյնը կը սպասենք ստանալ. գիտենք ատելութեան մամլիչին տակ ալլանդակել մեր հոգիները, բայց ամչնալ խորքը կծկտած նուրբ զգացումներու երեւակումէն. գիտենք կոյր սնափառութեամբ զմեզ վեր նկատել ուրիշներէ, բայց կեղծ համեստութիւն խաղալ, Յուդայի համբոյր տալ՝ երեխայի՝

մնան միամտաբար... քնացած կու գանք ու կ'երթանք քնացած... ու այս ամենը՝ Արեւի լոյսի՜ն տակ...

Մարդանա՛լ, կը նուայ հոգւոյն Չայնը, որ ստուերը չլսելու կու գայ ու աւելի կը վազվզէ իր քարէ պատերուն մէջ. կը գործէ՛...

Մարդանա՛լ... կ'աղերսէ Չայնը, մինչ ինք անտեսելով՝ պատերուն տակ շարուած կաղապարներուն քով սեփական անդրին ալ կեցնելու տեղ կ'որոնէ:

Մարդանա՛լ... կ'աղաղակէ Չայնը ու ստուերը կը յիշէ, թէ իր խորքը հոգին է բանտուած: Մոռնա՛լ կ'ուզէ. անոր բեռը աւելորդ շքեղութիւն է սմբած ու ստուերացած մարմնին, անոր հետեւիլը արգելք է ընկալեալ կաղապարներուն: Ու մինչ ինք տիրակալ մտքին երկաթէ կանոններուն հնազանդ՝ քնացե՛ր է, հոգին քարէ պարիսպի նեղ բացուածքէն կը թռչի դուրս: Քար ու երկաթի աքցաններէն կը սպրդի հոգին ծուխի պէս ու դէպի դաշտերու հեռուները կը ձգտի: Ստուերը կը հետեւի անոր՝ անտարբեր, սմբած, կիսաշունչ ու խորթ:

Հոգին, հազիւ ազատութիւն գտած՝ կը ծաւալի անսահման հորիզոններու վրայ, կը խառնուի հովի կոհակներուն ու կը ծածանի դաշտին վրայ: Մինչդեռ ստուերը կը սրսփայ՝ լայն տարածքի անչափելիութեան մէջ իր անկիւնը կորսնցուցած...

Հոգին, իր տարերքին ձուլուած՝ հովին թելով ստուերին ականջին երգեր կը բերէ, կը համոզէ ու ձեռքէն բռնած՝ քայլերը դէպի հողը կ'ուղղէ: Հազիւ շեղած ձիւք ու կրադիւս խճուղիէն ու կոխած հողին՝ մոռցուած գրգիռներ կը խլրտին, հողը կը մըմնջէ վանկեր ու հի՛ն յուշեր կ'արթնցնէ:

Կը զգայ դաշտին շնչառութիւնը. ոտքերուն տակ հողը կը տրոփէ ու իր ներքին ջերմութեամբ կը պարուրէ կեանքի գրգիռներով կենդանացող ստուերը:

Հողը, ափերու մէջ առած իր մանուկի ոտքերը, անսակարկ գորով կը փոխանցէ: Արեւին հրահոս լեզուները հուր կտաւներ կը գծեն գոց կոպերուն տակ, ու կը զգայ աւիշին ներհոսքը իր մորթին տակ:

Մանուկի մը կարօտով փարած, գամուած է հողին ու կը զգայ ինչպէս երակներէն կը մզուի, դուրս կը մզուի սուրճ ու քոլայի մրուրը, ու տեղը հողին արիւնը կը յորդի, տաք, պղպջուն, կենդանի: Նորոգ, թարմ մարմինը կը ծնի քիչ-քիչ...

Կը նստի քարին: Ան ալ ընդերքներու տաք բաբախումը ունի, արեւին ջերմութիւնը ու մաքրութիւնը անձրեւներու: Կը զգայ, որ քարի ոյժին անդորրը կը ներծընուի բջիջներուն մէջ, կ'ուռնի երակները, թոքերը կը լայնանան, կը շնչէ հովին ու հողին տրոփիւնին համաչափ, կենդանութիւն կը ստանայ, լոյս կը պաղպաջէ էութեան խորքերը, ինք կը միանայ Ամբողջականին ու քայլ առ քայլ կու գայ ճանաչողութիւնը...

Չայները կը բազմանան, ու իր լսելիքը կ'ընդգրկէ անոնց ամբողջութիւնը: Դաշտի լայնութիւններուն վրայ տարածուող կանչը թռչունի՝ սիրերգ չէ՛ բնաւ. ան

վիսատ հնչիւններով ձմրան գալուստը կը յիշէ: Տեղատարափը քանդած է բոյնը, գալիք ձմեռուան պաղին դէմ ո՞ւր պիտի պատսպարէ ձագերը:

Հողին տակէն մուկ մըն է, որ կը հեկեկայ: Տեղատարափը խուժեց իր բոյնը, ձագերը խեղդամահ եղան: Ինք, միայնակ գլուխ, ինչպէ՛ս ապրի լայն դաշտին մէջ:

Շուն մը կը վազէ դաշտին մէջ, գիւղին սահմանները կը հսկէ ու կը հաջէ: Ստուերը կը զգայ, թէ տարօրինակ բան մը տեղի կ'ունենայ. որ կողմ ալ որ վազվզէ շունը, իր եւ անոր միջեւ միշտ շիտակ գիծ է. մինչ քաղաքին քարէ սահմաններու մէջ որքա՛ն բեկբեկ, ծուռ, վանող ու խոտոր են գիծերը...

Մերկ ոտքերով հողին վրայ՝ կը լսէ ընդերքէն բարձրացող ձայները գատ-գատ, բայց եւ՝ ամբողջական: Կը լուսատրուի գիտակցութեան անկիւն մը՝ անոնք կային հոս իրմէ առաջ ու պիտի շարունակեն ըլլալ իր մեկնումէն ալ ետքը, եւ իր գոյութիւնը հոս ակնթարթ մըն է անցողիկ... Հո՛ւ, ուր միայն կրնայ բնակիլ Աստուած, հո՛ւ, ուր բացակայ է ինք: Նո՛ր միայն կը զգայ անոնց հետ իր համաձոյլ էութիւն ըլլալը: Պարզ ու միամիտ ճանաչողութիւն, որ լալու չափ յուզիչ է ու երկնքի անվերջութեան պէս՝ խորունկ...

Իր էութեան խորքերուն մէջ կ'արձագանգէ, լուռ սիրով կը խօսի անոնց հետ, ու անոնք կ'ընկալեն... Թռչունը իր անյուսութեան մէջ գալիք տաք օրերը կը յուսայ, մուկը նոր սէր ու օճախ հիմնելու երագին կ'ապաւինի, շունը պոչը կը շարժէ ու կը հաջէ դաշտին լայնարձակութեան մէջ, բոլորին փոխարէն...

Կը բանայ աչքերը. կը զգայ, թէ աննկատելիօրէն զիրար գտեր, միացեր, զօդուեր են ստուերն ու հոգին. մարդացո՛ւմ...

Աստուած արեւային ժպիտով ոսկի կը ցանէ դաշտին վրայ:

Բ. ՆՈՒԱԳ

Հո՛ղ, իմ մա՛յր, աղտ չես վերցներ դուն ու ինքնամաքրումի քու հրաշալի ունակութեամբդ, ժամանակի էջերուն հետ կը դարձնես, կը ջնջես հետքեր, կը սրբես շքեղանք թէ ապականութիւն:

Հո՛ղ իմ, մա՛յր, քո՛ւ վրադ միայն կը կենամ շիտակ, էութեանս ներքին թելերը կը հիւսեն ու կը վերակազմեն ինքզինքս:

Դուն՝ զիս, ես քեզ կը կարօտանա՞մ. դուն կը կանչես, կը քաշես մոգական զօրութեամբ, ես կու գամ, կը մղուիմ դէպի քեզ ու կը հսկիմ վրադ օրէցօր աւելի ու աւելի խոնարհ, իմաստնացած, քու՝ աստուածարար էութեանդ մօտեցած:

Հո՛ղ իմ, մա՛յր, իմ վաղորդայնի ու մայրամուտի օրրան, քու ընդերքիդ մէջ կ'առնես զիս ու հոն է, որ պիտի գտնեմ ամբողջացումս. հոն է, որ պիտի մաքրուիմ լիո-

վին հոգիս ճգմող ունայն բեռնն ու մաքրութիւնս ձգած երկրի անցողիկ հովերուն՝ պիտի միանամ նախնիներու: Չէ՞ որ աճիւնները քեզի պահ տուած՝ անոնց հոգիները անհուններու մէջ կը ճախրեն: Կա՞յ այդ խոստումը՝ հոն, տիեզերական անծիր հոգւոյն մէջ անոնց մերձենալու, թէ միայն զքեզ սնուցողի դերը վերապահուած է մեզի՝ պատրանքներով սնանողներու: Ուրեմն ալ ի՞նչ է «բարձրագոյն էակին» տարբերութիւնը սէզ ու խոտէն, ծառ ու ծաղիկէն, միջատ ու կենդանիէն՝ «Հող էիր, հող դարձիր...»:

Դու՞ն պատուանդանս ամուր, որ թռիչքիս թափը կ'ապահովես ու անսահմանութիւնը երազանքիս՝ զքեզ գրկող կապոյտին անծիր խորքերուն մէջ չունի՞ս մինչ այժմ ինձմէ պահած գաղտնիքներու բացումին խոստումը: Պիտի թողո՞ւս ապա, որ աստղերու լեզուն հասկնալու տենչը աչքերուս մէջ՝ անհետիմ առմիշտ:

Հո՞ղ, իմ մա՛յր, երակներուս մէջ հոսող տաք արիւնը սնունդդ պիտի ըլլայ, ինչպէս՝ պապերուս, որով ալ մայրս դարձար դուն, որով ալ յաւերժաբար հազար ու մէկ կապերով կապեր ես ու կը խօսիս ինծի դարերու նախնիներուս լեզուով, տո՛ւր գէթ յոյսը, թէ ընդերքներուդ անդորրին մէջ՝ ինծի պիտի չհասնին ալ հառաչանքի հոծիւնները, որոնք կը ցնցեն քու կուրծքդ, թէ Փրկութեան Տապանին այս հողմացրի ժառանգորդները պիտի ժողվես Լերան փէշերուն ու պիտի չզլանաս անոնց որդիներուն քու գիրկդ, իրենց պապերուն աճիւններով զօրանալու բախտը, թէ պիտի՛ լսեմ ցնծութեան ձայները ապրողներուն՝ զոհութեան մաղթանքները ծերերուն, սիրոյ մըմունջները պատանիներուն եւ խայտանքը մանուկներուն, թէ ի վերջոյ պիտի կանոնաւորե՛ս այս քառսը, անհեթեթ անցքը, որ մարդկութեան կեանքը կը կազմէ:

Տո՛ւր գէթ յոյսը, թէ պիտի շարունակեն գալ գարունները ծաղիկներով, ու ամառները՝ բերքով ծանրաբարձ, թէ հաւքերը պիտի ճախրեն երկինքներու մէջ ու դուն, մա՛յր, պայթիւններէ չխոցոտուած, անծանօթ զենքի որոտումին՝ պիտի մերժես ոռոգուիլ տաք, խենթ արիւնովը պատանիներու՝ չար հողմերուն բերանն ինկած...

Հո՞ղ, իմ մայր, դուն որ գիտես շոյել առողջը ու խեղդել չարիքը քու մէջդ՝ արթընցի՛ր նիրհէդ, ապականութիւնը առեր է դաշտերդ իր ճիրաններուն մէջ, ա՛լ սթափի՛ր թմբիւրդ ու թօթուէ՛ վրայէդ Չարին տիրակալութիւնը, որ ձեռնոց կը նետէ նոյնիսկ քու յաւերժութեանդ...

2007

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

ՔՈՆՑԲԱՍԱՐՏԻԿԸ

Ճակատագրի քմահաճոյքով ես յայտնուել էի մի փոքր քաղաքում, ուր անցկացրի հինգ-վեց օր: Շուրջս ամեն ինչ անձանօթ էր ու նոր: Նոր էին դէմքերը, այստեղ-այնտեղ լսուող երգերը, հէնց ինքը օդն էլ բացի տաք ու հովից մի տեսակ իւրովի կարողանում էր հաղորդել անձանօթ մթնոլորտն ու օտարի աչքին զարնող տեղին բնորոշ ընդհանուր տրամադրութիւնը ու շրջապատող մարդկանց ապրումները:

Սիրում եմ անձանօթ քաղաքների այդ առաջին հայեացքից թուացեալ խորհրդաւորութիւնը, սիրում եմ եկուորի իրաւունքով հանգիստ ուսումնասիրել մարդկանց, համոզուած լինելով, որ ոչ ոք չի յանդգնի խախտել իմ մտորումները, ոչ ոք չի ցանկանայ որսալ իմ մեջ թաքնուած նկարչի ամենակուլ հայեացքը, քանի որ այստեղ ինձ գրեթէ ոչ ոք չի ճանաչում:

Որոշակի լիցքաթափում է, իւրատեսակ հանգիստ, անսպասելի պարգեւ՝ դրսում, հոգսերիցդ հեռու, երբ դու ինքդ քեզ հետ ես, ու ոչինչով չի խոչնդոտում անդորրդ: Հէնց այդ անդորրից է ծագում վերադարձդ վայելելու բաղձանքը:

Դանդաղ քայլերով համարիցս իջնում եմ ճաշարան՝ ճաշելու: Տեղ եմ գրաւում մի ազատ սեղանի առաջ: Բայց ահա իմ սեղանին է մօտենում մի երեսունութից-քառասուն տարեկան տղամարդ ու առանց թոյլտուութիւն հարցնելու բազմում է դիմացիս աթոռին: Աչքին կապտուկ կայ, ակներեւօրէն հարբած է: Դէմքին բնորոշ դառնութեանը հակառակ, կիսափակ կոպերի տակից ծորում է փառաւորին վայել վեհութիւն եւ անտարբերութիւն շրջապատի նկատմամբ: Յանկարծ նա դիմում է ինձ, ասես մենք վաղուց ծանօթ ենք ու պէտք է շարունակենք արդէն սկսուած խօսակցութիւնը:

- Հայրիկ,- ասաց ինձ տղաս հեռախօսով,- վերադառնալուց հետո հաց կը բերես...

- Իսկ ես հարցնում եմ նրան. – Մայրդ ասաց... Ու մտածում եմ, - ի հարկէ նա է ասել...

- Ներեցէք, գիտէք, այս պահին ինձ շատ է նեարդայնացնում դիմացս նստած այն տիպի հաստ վիզը: Այնպէս անհոգ է խմում... Մի թող հետս ռինգ (մրցումի

հարթակ) դուրս գար...

- Լսեք, տիկին, լսեք, ես գիտեմ, որ իմ ներկայությունը տհաճ է, բայց ես մարտեր եմ ունեցել տասներկու երկրներում ու դրանցից ութում յաղթանակ եմ տարել: Եւ Դուք չգիտեք, թե ի՞նչ տղայ ունեմ: Դուք միայն սպասեք ու կը տեսնեք, թե նա ինչ մարդ կը դառնայ:

- Երբ ես նրա հետ հեռախոսով խօսեցի, նա ինձ ասաց. «Հայրիկ, վերադառնալիս հետդ հաց բեր»: Հիմա զգացիք, նկատեցիք, թե ինչ տղայ ունեմ:

- Շատ եմ ուզում Ձեզ հիւրասիրել: Վերցրեք այս դեղձը: Կը նեղուեմ, եթե չվերցնեք: Երբ վերադառնաք ձեր քաղաք, կը յիշեք մեր հիւրասիրութեան մասին:

- Երբ վերադառնաք...

- Վերադառնալու էք...

- Խմենք կանանց կենացը: Գիտեք, կինս շուտով գիտական կոչում է ստանալու: Կինս... Իմ կինը:

- Խնդրում եմ, վերցրեք դեղձը: Այստեղ... այստեղ այնքան էլ լաւ չէ... Բայց ոչինչ, ոչինչ, որ սփռոցին գինի է թափուել, այսպէս պատահում է... Մարդկանց հետ էլ է պատահում, պատահում է, երբ մարդիկ նեղում են:

- Որդուս ես ոչինչ չխոստացայ, բայց նա ինձ խնդրեց, որ վերադառնամ:

ՍԷՐ

*Ընկուզենու չոր տերեւների շերտով ծածկուած
հողը բուրում է ամրան վերջին շնչով...*

Առաւօտը բերնէ բերան լի էր ուրախութեամբ: Աշնան տերեւների դեղինն ու կարմիրը խառնուել էին քաղաքի գոյներին ու իրենց առատ ճոխութեամբ լցրել էին փողոցները: Փաղաքշող թարմութիւնն ու երեւանեան աշնան տաքը անսանձ ուրախութեամբ էին տոգորում սիրտը: Իմ երկրում սիրոյ ժամանակը աշունն է: Տարուայ միւս ժամանակներից առաւել հէնց աշնանն է իմ քաղաքը լցում խոտի, հողի բոյրերով, հէնց աշնան առաւօտներին է երկինքն այսքան ջինջ, իսկ օդը թարմ:

Վաղորդեան արեւով լուսաւորուած Արագածի ձիւնածածկ չորս գագաթները փայլում են իրենց գրաւիչ պայծառ վարդագոյն կատարներով:

Ուրեմն, կիրակնօրեայ վաղ ուրախ առաւօտ էր: Մենք քայլում էինք հսկայական զբօսայգու ծառուղով, հիացած բնութեան խայտաբղէտութեամբ ու բոյրերով:

- Սիրում ես Բասիդի *թանկաներ*¹:

- Իսկ ես արդէն երեք օր է, ինչ սիրահարուել եմ Օմար Խայեամի ռուբայիներին: Յետոյ անցնում ենք Յակոբ Գիւրջեանի «Սալոմէ»ի արձանի նուրբ կիսադէմին: Խօսում ենք ընդհանրապէս գեղեցիկի մասին:

1. Թանկա - ճափոնական քառեակ:

Նստարաններին չենք մօտենում, չնայած կարելի էր մի քիչ հանգստանալ: Գոյներն են կանչում, ամեն մի ծառ, թուփ ասես հրափրում է իր գեղեցկությունը տեսնել: Նա հիանում է զգեստիս նարնջագոյն երանգով: Նարնջագոյնն է այստեղ հիմնական գոյնը, այս մոգական աշնան գոյնը... Յետոյ նա ասում է. «Տղայ պիտի ունենանք, անպայման տղայ: Անունս, ազգանունս շարունակող: Անունս կը տամ իրեն: Հայրս էլ ինձ է պարգևել իր անունը»:

.....

Երկու տարի անց՝ ձմրանը, Նոր Տարուայ նախօրեին յանձնելով կիսամեակի վերջին ստուգաբքը, ես յոգնած դուրս եկայ դատարկուած կիսամութ միջանցք: Մէկ էլ. «Բարեւ, եկայ քեզ հետ կիսելու ուրախութիւնս: Մի ժամ առաջ տղայ եմ ունեցել: Ես այնքան երջանիկ եմ: Տեսայ նրան: Ինձ է նման»:

Նա կանգնած էր միջանցքի մեղմ կիսալոյսում: Աչքերը, ինչպէս եւ առաջ, վառւում էին միայն իրեն յատուկ ներսից բխող կրակով:

- Անունն ինչ ես դրել:

- Իմ անունն եմ դրել:

Յետոյ մենք գնացինք քաղաքի գորշ, ծխով լցուած փողոցներով, փախչելով ձմեռային խոնաւ մթնշաղից:

ԾԵՐՈՒՆԻՆ

Յունուարեան գիշերուայ չար գետնահողմը գալարուելով անտուն գոհ էր փնտռում, որ ուզածի պէս տանջի, քշի ու քաշքշի անպաշտպանին, սարքի նրան անմարմին խոնաւ մի փալաս, յետոյ միջից թափ տայ ու հանի կեանքի վերջին նշոյլը, չորացնի այդ փալասը, սառեցնի, այն դարձնելով կոշտ ճիւղա՞:

Կարբիդէ³ լապտերների աղօտ լոյսի տակ Կոնդի նեղլիկ փողոցը յամառօրէն մագլցում է սարն ի վեր: Երբեմն չի դիմանում շեշտակի վերելքին ու վեր է ածում աստիճանի: Ծերունին մտածում էր, որ լաւ կը լինէր, եթէ մի քիչ դադար առնէր, բայց անիծուած քամին խանգարում է: Քանի դեռ գնում ես, նա քեզ ձեռք չի տալիս, կարող է նոյնիսկ օգնել, փչելով, բայց հէնց որ փորձում ես կանգ առնել, յարձակում է ու ցրում բոլոր մտքերդ: Այդքան հեշտ չի կենտրոնանալը, հեշտ չի աչքերիդ առաջ պահպանել հարազատ ու թանկագին տեսիլները, որ թոյլ տար իրեն կանգ առնել: Նա ստոյգ չէր կարող ասել, թէ երբ անհրաժեշտութիւն զգաց ամեն գիշեր բարձրանալ սարն ի վեր, ասես հին դասն էր ուզում սերտել: Գուցէ այն ժամանակուանից, ինչ սկսուել էր այս անվերջանալի ձմեռը, երեւի հէնց այն ժամանակուանից էլ նա սկսել էր կորցնել յիշողութիւնը: Նա լաւ յիշում էր միայն, որ իր

2. Ծիւղա - Կեղեւաթելերով հիւսուած փսիաթ:

3. Կարբիդ - Մետաղներու ձուլածոյ:

ողջ կեանքի ընթացքում՝ երիտասարդ, թե հասուն, յետոյ էլ արդէն տարիքն առած, նա յոգնած, ամէն օր մփին բարձրանում էր սարն ի վեր, վերադառնալով իր տունը: Դրա հետ մէկտեղ նա յիշում էր, որ միշտ բաւարարութեան զգացումով էր քայլում, գոհ՝ օրուայ ընթացքում արածից: Տուն վերադառնալը նրան ուրախութիւն էր պատճառում: Գուցէ հիմա էլ նորից ու նորից անցնելով այդ ճամբան, այն տարիների ուրախութիւնն էր որոնում...

Ծերունին չէր նկատել, թէ ինչպէս է ապրել իր երկար ու երջանիկ կեանքը: Չէր նկատել, ինչպէս էր յայտնուել կեանքից դուրս, կարծես սկսել էր կեանքի կողքով քայլել: Կեանքն ապրուած էր, ու հիմա այն մեղմ, բայց եւ անողորմ շրջանցում էր նրան, չընդգրկելով իր յորձանուտի մէջ:

Ինչ եղել, եղել էր, ու ոչ մէկին հարկաւոր չէ քո ծերունական իմաստնութիւնը: Երիտասարդները գիտեն, որ ծերունիները կեանքի շրջանակներից դուրս են, ինչպէս երեխաները, որոնք նոյնպէս յորձանուտից դուրս են: Նրանք ժամանակ չունեն, որ գլուխ հանեն ծերերի անշտապ մտքերից: Լաւագոյնը, ինչ նրանք ի վիճակի են անել, դա մեղմ ու ներողամիտ լինելն է: Եւ ծերութիւնը, դասեր առած փորձից, համբերում է:

Ծերունին հիմա զգում է, ինչ թոյլ է իր յիշողութեան ճրագը, ինչ հեշտ այն կը հանգչի այս յամառ քամուց:

Նեղիկ փողոցը լցուեց սառցէ անէութիւնից յանկարծ յայտնուած մեքենայի հզօր լուսարձակների տօնական լոյսով: Լոյսի շռայլ խտրճերը կանչում են միաձուլուելու իրենց անդիմադրելի հոսանքին:

Շլացած, կուրացած ծերունին վայրկենական գայթակղութիւն զգաց յանձնուել իշխող կանչին, միաձուլուել հուժկու յորձանքին, ապրել նրա մէջ: Այո՛, երկար կեանք պիտի ապրած լինէր նա, որ հասկանար միաձուլման բերկրանքը:

Մեքենան թեքուեց, կողքով լողալով անցան լոյսի երկու պայծառ ծով, թողնելով նրան զամուած սառոյցին: Ծերունին կանգ առաւ, որ շունչ քաշի, ճմլի ապրումների դառնութիւնը: Նա հասկանում էր, որ շուտով, արդէն շատ շուտով իր թօշնած յիշողութիւնը որպէս մի բարալիկ առուակ, որը լցում է գետը, կը վերադառնայ համընդհանուր յիշողութեան գիրկը, կամ, գուցէ, համընդհանուր մոռացութեան, ինչն, ի վերջոյ, արդէն միեւնոյն էր: Նա գիտէր, որ ինքն էլ շուտով կը դառնայ այն լոյսի մի հիւլէն, որին այդքան ցանկացել էր միանալ:

ԱՂՋԻԿԸ ԳՆՂԻ ՎՐԱՅ

Պույունեցիի այլ կերպարում,
Ինչպես աղջիկը գնդի վրայ,
Ամեն պարզութեամբ թեքուն՝
Վաղ Պիկասոյի կտաւի վրայ...

Եւգենի Եստուշենկո

Իր ննջասենեակի առաստաղը Լիլիթին միշտ աւելի բարձր էր թուում, քան միւս սենեակների: Պառկում էր բազմոցին ու ժամերով ուշադիր նայում առաստաղի պատկերներին, գծերին, ճաքերին: Սի անկիւնում ճաքը հմուտ քարտեզագրի դեր էր ստանձնել ու գծագրել Ատլանտեան ովկիանոսը, երկու ափերին էլ առանձնացել էին Եւրասիան ու Ամերիկաները:

«Զգում եմ քեզնից, Ամերիկա, զգում»:

Լիլիթի դէմքը ծամածռուել էր, եղունգները խրել էր բարձի մէջ, անհանգիստ շարժումներ էր անում:

Խոհանոցից գոռգոռոցի ձայներ լսուցին: Լիլիթը վեր կացաւ տեղից, արդէն մօտենում էր դրանը, երբ ներս մտաւ քոյրը:

- Մոնա՛, ի՞նչ է պատահել:

- Չգիտե՞ս՝ նորից տատիկն ու մաման վիճում են:

- Հիմա՛ ինչի՞ համար:

- Ինչպէս միշտ: Տատիկը մամային է մեղադրում պապայի անհետացման համար, մաման էլ՝ տատիկին: Ասում է, որ լաւը լինէիր, թագաւոր տղես չէր գնայ օտարութիւն, հիմա էլ ինչ գիտես, թէ ինչ է եղել, մենակ թողնեն՝ գոռգոռաւ: Մաման էլ ասում է՝ շանը սատկել չկայ, հիմա մի անբարոյականի հետ թրել է գալիս: Տատիկն էլ թէ՛ որ դու այդքան էլ չկաս, լաւ կին լինէիր, մօտիցդ տասը տարով չէր գնայ:

- Վա՛յ, Աստուած իմ, յետո՞յ:

- Էլ ինչ յետոյ, հիմա մաման առանձնացել է իր սենեակում ու լացում է: Օ՛Ֆ, չգիտեմ, մի օր ես կը գծուեմ իմ «Խտէլական» ընտանիքի ձեռքը:

- Լաւ, ես հիմա գնամ մամայի մօտ:

Լիլիթը դուրս եկաւ սենեակից՝ թողնելով քրթմնջոտ ժպիտով Մոնային բազկաթոռին փլուած:

- Մա՛մ, ի՞նչ է պատահել, դու գրեթէ ամէն օր լաց ես լինում, ախր այդպէս չի կարելի, ախր...

- Է՛հ, թո՛ղ, աղջիկս, թող ես իմ վիշտով տապալկուեմ:

- Մա՛մ, բայց ինչո՞ւ ես այդպէս վատ տրամադրուած, լուն ուղտ ես դարձրել, քեզ թում է՝ աշխարհում քեզնից դժբախտ մարդ չկայ, բայց, հաւատա՛, աւելի վատ էլ է լինում, նոյնիսկ շատ աւելի վատ:

- Հա՛, դէ սա շատ լաւ է, ամէն ինչ աւելի քան խտէլական է, հօրիցդ տասը տարի է՝ լուր չունենք, պատճառն ինչ է, չգիտենք: Ամբողջ ընտանիքի ֆինանսական, հոգեկան ու բոլորական հոգսը ինձ վրայ է ընկած: Մոնան ամէն օր տանը նստած է, խեղճ աղջիկս մի օր կը գծուի: Տատը էլ տեղի-անտեղի վրաս է յարձակւում, մեղադրանքներ թափում գլխիս...

- Մա՛մ, չնայած բոլոր խնդիրներին՝ դու մեզ ունես՝ քո աղջիկներին, ովքեր քեզ աշ-

խարհում ամեն ինչից շատ են սիրում ու գնահատում: Մենք, թեկուզ մեր խնդիրներով հանդերձ, քո կողքին ենք, իսկ կարող էր ասելի վատ լինել, ասենք...

- Լռի՛ր, յիմար բաներ չասես, ինձ միայն այդ էր պակասում: Գոնե իմանայի, որ հայրդ մահացել է, այսպես չէի տանջուի, բայց որ մտածում եմ, որ ինչ-որ լրբի պատճառով մոռացել է իր ընտանիքը, իր հարազատ երեխաներին, սիրտս պայթում է: Եթե մահացած լինե՛ր, հաստատ մի տեղից կ'իմանայինք, իսկ եթե անունը փոխել ու նոր կեանք է սկսե՞լ:

- Մա՛, ես զարմանում եմ, դու ոնց կարող ես գերադասել, որ պապան մահացած լինի, չէ՞ որ ցանկացած այլ դեպքում նա կարող է մի օր յայտնուել ու ամեն ինչ բացատրել, եւ ամեն ինչ իր տեղը կ'ընկնի. թերահաւատութեամբ մի՛ նայի, մա՛, ես այդպիսի յոյս ունեմ: Բայց պապան մեզ շատ էր սիրում, չէ՞, ինչպե՞ս կարող էր այդպէս վարուել մեզ հետ, յանկարծակի մոռանալ մեզ:

- Է՛հ, աղջիկս, հա, սիրում էր, բայց հայրդ թուլամորթի մէկն էր. գնացել է Նոյի ագռաի պէս մի սատակի վրայ ընկել, ամեն ինչ մոռացել:

- Բայց սկզբի մի տարին զանգում էր, մէկ-մէկ էլ փող էր ուղարկում:

- Հա՛, եղպես էլ մի տարուայ մէջ նոյնիսկ մի հիմնական համար էլ չուներցաւ, որ երբ պէտք էր գալիս զանգէինք, միշտ սրա-նրա համարներով էր զանգում...է՛, ցաւերս մի՛ քրքրի, Լիլի՛թ, ես չգիտեմ՝ ինչ եղաւ, բայց ներիմացումս յուշում է, որ հայրդ ողջ է ու դաւաճանել է իր ընտանիքին:

Սեղայի աչքերում վիրաւորանքախառն կայծեր էին կուտակում:

- Մա՛մ, իսկ եթէ պատահե՞լ է ամենասարսափելին. եթէ նա ճանապարհային վթարի զոհ է դարձել...

- Ո՛չ մի վթար, Լիլի՛թ, մի բաներ հնարիր, որ սրիկային խղճամ:

- Մա՛մ, դու շատ ես տանջում, խնդրում եմ, գոնե մէկ-մէկ մոռացիր ամեն ինչի մասին ու մի քիչ հանգստացիր: Արի մի քիչ միասին թիկնենք, մեր մանկութիւնը յիշենք, խօսենք ուրախ

բաների մասին: Գիտե՞ս՝ այսօր մեր գրականութեան դասախօսն ասաց, որ ինձ որպէս իրեն փոխարինող է պատկերացնում:

- Իմ աղջիկ, իմ մխիթարանք:

Լիլիթը գլուխը դրել էր մօր ուսին: Սեղան շոյում էր աղջկայ մազերն ու ձեռքի ամեն շարժումի հետ մի բուռ ջերմութիւն շաղ տալիս:

* * *

Առաւօտը Լիլիթի համար խոստանում էր հոգսաշատ լինել: Արթնացաւ նախկին ընկերոջ զանգից:

- Գո՛ռ, լսում եմ:

- Լիլ՛, ես քեզ կարօտում եմ, լսո՞ւմ ես, Լիլ՛, արի՛ հանդիպենք:

- Գո՛ռ, մենք երկար ժամանակ ունէինք մտածելու: Պէտք չէ նորից նոյն պատմութիւնները կրկնուեն: Վերջ տուր, հա՞: Ես հազիւ եմ անցել նորմալ կեանքի, խնդրում եմ, ինձ հանգիստ թող:

- Լաւ, էլի, Լիլ՛, էլ քեզ մի թանկացրու:

- Ի՞նչ: Նորից սկսեցիր: Վերջ, էլ ինձ չզանգես:

Լիլիթը ջղային շարժումով անջատեց հեռախօսը, նայեց ժամացոյցին, արդէն վեր կենալու ժամն էր: Սի ժամից համալսարանի դասերն սկսում էին:

Դեռ չէր հասել լսարան, երբ նրան մօտեցաւ մի կին:

- Մանուկեան Լիլիթը դուք էք, չէ՞: Ես ձեր աւագ դասախօսի կինն եմ:

- Այո՛, տիկին՝ Յովակիմեան, ես ձեզ ճանաչում եմ, մեր համալսարանում էք աշխատում, չէ՞:

- Այո, բայց ձեզ հետ եկել եմ խօսելու այլ նիւթով:

- Ի՞նչ նիւթով:

- Ես գիտեմ, որ դուք էք միջնորդել մեր երեխաների դայեակի համար, նրա մասին էլ ուզում եմ խօսել:

- Այլայի՞:

- Այո՛, այդ անբարոյական շահամոլի: Հասկանո՞ւմ էք՝ այդ լիրբը փորձում է քանդել իմ ընտանիքը: Չգիտեմ՝ ինչ լկտի ծրագրեր է մշակել, բայց հաւատացնում եմ, որ Հրայրը իր ըն-

տանիքը չի թողնի ինչ-որ ոչուփուշի պատճառով: Ես չեմ ուզում իջնել նրա մակարդակին, գնալ, հետը խօսել: Փոխանցե՛ք այդ կնոջը, որ ի գուր է ջանում պղտոր ջրում ձուկ որսալ, միեւնոյն է, ոչինչ չի ստացուի: Թող վերջ դնի ագահութեանն ու կրքերին, հանգիստ թողնի ամուսնուս, այլապէս իր հետ շատ վատ բաներ կը պատահեն:

- Տիկին Յովակիմեան, ի՞նչ էք ասում, դուք սխալւում էք, գուցէ նրանց մասին սուտ լուրեր են տարածել:

- Ո՛չ, ես ինքս եմ լսել նրանց խօսակցութիւնը: Աւելացնելու ոչինչ չունեմ, այսօր եւեթ խօսե՛ք հետը, յաջողութիւն:

- Յաջողութիւն:

«Սի՛թե դա ճիշդ է: Եթէ այո, ուրեմն պրն. Յովակիմեանը Ալլային խաբել է, խոստումներ տուել, խեղճ միամիտն էլ հաւատացել է: Գուցէ ասել է, որ կնոջ հետ դժբախտ է, ուզում է բաժանուել եւ Ալլայի հետ ամուսնանալ, նա էլ ամէն ինչ հալած իղի տեղ է ընդունել, սիրահարուել է: Օ՛հ, ի՞նչ անեմ: Լաւ, դասերից յետոյ կը գնամ Ալլայի հետ խօսելու...դժուար է»:

* * *

Ալլայեմք մէկ սենեականոց բնակարանը բաւական փոխուել էր, վերանորոգումներ էին արուել, նոր իրեր աւելացել: Լիլիթը շփոթուած պատերին էր նայում ու չգիտէր, թէ ինչից սկսել:

- Ալլա՛ ջան, էս երեխաները տանը չե՞ն:

- Չէ՛, Լիլիթ ջան, բակում խաղում են:

- Աւելի լաւ:

Լիլիթը շուրթերը հաւաքեց, խորը շնչեց, Ալլան զարմացած իրեն էր նայում, պէտք էր մի բան ասել:

- Հետոյ լուրջ խօսելու բան ունեմ:

- Ի՞նչ:

- Չգիտեմ էլ՝ ոնց սկսեմ: Հասկանո՞ւմ ես, ինձ համար դժուար է քեզ հետ այդ նիւթով խօսել, մանաւանդ, որ ես այլ կարծիքի եմ լսածներիս մասին:

- Ի՞նչ ես լսել:

- Քո եւ պրն. Յովակիմեանի մասին, ճի՞շդ է:

- Ճշգրիտ ի՞նչը:

- Դուք մտերի՞մ էք իրար հետ: Եւ ընդհան-

րապէս, Ալլա՛, ինչո՞ւ ես խօսքը կտուրը գցում: Ասեմ, որ ես քեզ չեմ մեղադրում՝ ի տարբերութիւն ուրիշների:

- Ո՞ւմ:

- Ասեմք՝ տիկին Յովակիմեանի:

- Ի՞նչ է ասել էդ ձեւամոլը:

- Չեմ հասկանում քեզ, գիտե՞ս: Նա էլ քո հասցէին էր վիրաւորական խօսքեր ասում, մեղադրում շահամոլութեան մէջ: Բայց ինձ թում է, որ պրն. Յովակիմեանն է քեզ մոլորեցրել, երեւի սարեր է խոստացել...

- Հրայրը ուղղակի չի խոստանում. նա ամէն ինչ յստակութեամբ անում է:

- Ալլա՛, ո՞նց ես խօսում: Ես սկսում եմ քեզ չհասկանալ, դու գիտե՞ս, թէ ինչ իրադրութիւն է ստեղծուել:

- Ի՞նչ իրադրութիւն,- Ալլան քմիծաղը շուրթերին կանգնել էր, ու գլուխն անփութօրէն հետ գցել:

- Մարդիկ քեզ անբարոյականութեան մէջ են մեղադրում: Կարող է քանդուել Յովակիմեանների երիտասարդ ընտանիքը, գոնէ երեխաներին մեղք չե՞ս գալիս:

- Լիլիթ, Կառան երբեք չի թողնի Հրայրին. նա իր կթու կովն է: Հիմա ինչ որ կ'ասեմ, գուցէ քեզ անբարոյական թուայ, բայց ես չեմ զոջում իմ արածի համար ու ոչ ոքի էլ չեմ ափսոսում: Արդա՛ր էր, որ քսան տարեկանում կորցրի ամուսնուս, ինձ ո՞վ ափսոսաց. երբ լիովին մեռակ էի՝ երեխաներին պահելու բեռն էլ ուսերիս: Ես շատ համեստ էի ինձ պահում, բայց մարդիկ շարունակում էին բամբասել, սուտ բաներ յօրինել, իսկ ազնուաբարոյ վարքիցս ո՛չ երեխաներս էին կշտանում, ո՛չ ամէնօրեայ հոգսս էր թեթեւանում: Դեռ երեսուն տարեկան չկամ, բայց ինչ ծանր գործ ասես, որ չեմ արել: Չեմ մտածել անձիս մասին, իսկ իմ տարիքի կանայք... գիշերները սոված ու լացով եմ անցկացրել, միայն թէ երեխեքս մի քիչ կուշտ լինեն, շոր ունենան հագնելու, իսկ գիտե՞ս՝ ես էլ ժամանակին երազել եմ երեխաներիս հոյակապ հագցնելու, զարգացած ու ապահովուած մարդիկ դարձնելու մասին: Հիմա հնարաւորութիւն է ստեղծուել, ու ինձ համար միեւնոյն է, թէ ինչ կ'ասեն մարդիկ, որոնք ինձ երբեւէ չեն հասկա-

ցել ու չեն օգնել, եթե չեն խանգարել:

- Բայց, Ալլա՛, ի՞նչի գնով: Քեզ թում է, թե այս վիճակը յաւերժ շարունակուելո՞ւ է:

- Ո՛չ, ինչո՞ւ յաւերժ: Ես Հրայրի հետ կապուած որեւէ հեռահար ծրագիր չունեմ: Չնայած նա միշտ հակառակն է պնդում, բայց ես գիտեմ, որ մի հերթական կին եմ նրա կեանքում: Ուղղակի ես փորձում եմ ճիշդ օգտագործել ինձ տրուած հնարաւորութիւնը, որը միայն որոշ ժամանակ է տեսելու:

- Իսկ յետո՞յ:

- Յետոն ոչ ոք չգիտի:

- Յետոյ էլ մի ուրիշ Հրայր կը գտնես:

- Սի՛ կոպտիր, Լիլիթ: Ես աւելի բարոյական ծրագրեր ունեմ: Յուսով եմ՝ այս ընթացքում Հրայրը ինձ համար լաւ վարձատրուող աշխատանք կը գտնի, եւ ես այլեւս հրայրների կարիք չեմ ունենայ:

- Բո տրամաբանութիւնը ինձ համար որքան ընդունելի, այնքան էլ մերժելի է, ես չգիտեմ՝ ինչ ասեմ:

- Ոչինչ մի՛ ասա: Դու ուղղակի չես կարող պատկերացնել իմ դրութիւնը ու այդ պատճառով էլ ինձ չես հասկանայ: Ես քեզ շնորհակալ եմ, որ իմ մասին մտածում էիր, որ ինձ համար գործ ճարեցիր...

- Ես հիմա արդէն զոջում եմ:

- Սի՛ զոջար: Ոչ մի սարսափելի բան չկայ ու չի լինի, մեր յարաբերութիւնները մեր ընտանիքների վրայ վատ ազդեցութիւն չեն ունենայ: Կառան շուտով կը հաշտուի ամուսնու հերթական սիրուի առկայութեան հետ, կը սպասի մեր բաժանմանը, որը շատ երկար չի տեւի:

- Աստուած տայ, որ հնարաւորինս շուտ աշխատանքի տեղաւորուես ու վերջ տաս այդ խայտառակ կապին: Լաւ, ես անյետաձգելի գործեր ունեմ, հիմա գնամ:

- Յաջողութիւն, շտապող երիտասարդութեան ներկայացուցիչ:

- Յաջողութիւն, Ալլա:

Լիլիթը քայլում էր փողոցով, միտքն զբաղուած էր օրուայ լսածն ու տեսածը վերլուծելով:

«Երբեք չէի պատկերացնի, որ Ալլան...»:

Սպիտակ ինքնաշարժը կտրուկ կանգնեց Լիլիթի կողքին: Աղջիկը վաղուց էր նկատել, որ այդ մեքենան իր տեսադաշտում յաճախ է յայտնուում, բայց փորձել էր ուշադրութիւն չդարձնել: Մեքենայի դուռը բացուեց: Դուրս եկող երիտասարդը մօտեցաւ Լիլիթին, ցածրաձայն բարեւեց եւ գլուխը թեթեւակի խոնարհեց:

- Օրի՜որդ Լիլիթ, ես ձեզ նամակ ունեմ յանձնելու:

- Դուք ո՞վ էք:

- Դա կարելու է, իսկ նամակի բովանդակութիւնը, իրօք, ձեզ համար շատ կարելու է:

- Ի՞նչ նամակ:

- Վերցրէ՛ք, ցտեսութիւն:

- Յտեսութիւն:

«Լիլիթ, ես գիտեմ, որ դու փնտռում ես հօրդ: Եթէ ուզում ես նրա մասին ստոյգ տեղեկութիւններ իմանալ, եկ ներքեւում նշուած հասցեով: Ոչ ոք չպիտի իմանայ այս մասին, թէ չէ յետոյ ինքդ կը զոջաս»:

«Սա ի՞նչ է, Աստուած իմ: Խա՞ղ է, քակա՞րդ, թէ՞ յայտնութիւն»:

Լիլիթը երկար ժամանակ անշարժ կանգնել էր մայթին: Կողքից սլացող ինքնաշարժի շշալկի ձայնն սքափեցրեց նրան: Յրուած քայլերն ուղղուեցին դէպի տուն տանող ճանապարհը:

«Սիրտս դողում է: Գնում եմ՝ յոյս ունենալով, որ ծուղակի մէջ չեմ ընկնի, որ մի նոր բան կ'իմանամ պապայի մասին: Աստուած իմ, ինձ հետ եղի՛ր, ինձ չլքե՛ս, խնդրում եմ: Սա էլ հիւրանոցը: Ի՛նչ ճոխն է: Յիշում եմ՝ երրորդ յարկ, երկրորդ դուռ: Իսկ եթէ բացեմ, ու խփեն գլխիս, ինչպէս շարժանկարներում է լինում: Աստուած, եղպիսի բաներ թող չլինեն, խնդրում եմ»:

Լիլիթի մատները տազնապնդից առաջ ընկան՝ սեղմելով զանգի կոճակը:

- Բաց է, մտի՛ր, Լիլիթ:

Մեփական անունը դրան յետեւից լսելն աւելի անհանգստացրեց աղջկան:

«Աստուած իմ, ինձ հետ եղիր»:

Հէնց միջանցքում կանգնած էր մի լայնաթի-

կունք տղամարդ: Նա ջերմ ժպտում էր:

- Բարեւ Ձեզ, պարոն:

- Բարեւ, Լիլիթ, առաջ համեցիր:

Հարիւր տարուայ ծանօթի իրաւունքով խօսող տղամարդը շատ կասկածելի էր իրեն պահում:

- Պարոն, դուք ճանաչո՞ւմ էք ինձ:

- Ի հարկէ, դու էլ ինձ ես ճանաչում:

- Պարոն, ձեր ձայնը...բայց դա չի կարող պատահել:

- Ոչ միայն ձայնը, քեզ ծանօթ է նաեւ իմ արտաքինը, չնայած որոշ չափով փոխուել եմ:

- Ո՛չ, սխալում եք. ձեր արտաքինով մարդու ես չեմ ճանաչում:

- Գէ, ես հիմա կը հանեմ ակնոցս, բեղերս ու կեղծամս: Ահա՛: Հիմա՞ էլ չես ճանաչում:

- Ի՞նչ: Չի կարող պատահել, ինձ թում է...

- Ոչինչ էլ չի թում, աղջիկս, Լիլիթս, ես գիտէի, որ դու կը գաս, խնդրում եմ, արի՛ քեզ գրկեմ:

- Պապա՞, դո՞ւ ես:

- Ես եմ, հրեշտակս, արի՛:

- Սպասի՛ր,- Լիլիթը չզգաց, թէ ինչպէս բարձր գոռաց, բայց սեփական ձայնի շեշտից շշմած՝ գլուխը կախեց:

- Գիտե՞ս՝ ինչքան եմ հաւատացել ու սպասել այս հանդիպմանը,- աղջկայ ձայնը խզուել էր,- բայց երբեք այսպէս չեմ պատկերացրել: Ինձ թում էր, թէ ես կը յուզուէի, կը վազէի գիրկդ, ու իրար գրկած երկար կը նստէինք, կը լացէինք, կարօտներս կ'առնէինք, կը պատմէինք կատարուածը, բայց դու... օտար մարդ ես ինձ համար, ու հիմա ինձ յուզում եմ միայն այս հարցերը՝ ո՞ր էիր, ինչո՞ւ մեզ թողեցիր:

Լիլիթի մարմինը շերտաւորուել էր, ու ամէն մի ճաքի մէջ սառնոյցի բեկորներ էին խցկուել: Գլուխը բացուել ու արձակուրդի էր ուղարկել պարունակութեանը: Մնացել էր մի ժապաւէն, որի վրայ մի շարք հարցեր էին. «Ո՞ր էիր, ինչո՞ւ մեզ թողեցիր: Ինչո՞ւ տուն չես եկել, ինչո՞ւ ես միայն ինձ կանչել»:

- Ճիշդ ես, աղջիկս, մի պահ մոռացայ տարիների բացը ու մտածեցի, որ կարող եմ հրեշտակներիցս մէկին ազատ գրկել, ոնց որ մի շաբաթով եմ ձեզնից հեռացել ու հիմա եկել եմ կա-

րօտս առնելու:

Տղամարդը ձեռքը տարաւ ծխախոտատուփին: Ծխախոտներից մէկն հանելու անյաջող փորձերից յետոյ բռունցքը խփեց սեղանին, հայեացքը թեքուեց դէպի պատուհանը, իսկ ձեռքն ինքնաբերաբար սկսեց տրորել, փշրել ծխախոտի գլանակները:

- Ես կը պատմեմ իմ պատմութիւնը, ու դու ինքդ կը դատես ինձ,- սկսեց Սուրենը,- ես քեզ կանչեցի, որովհետեւ իմացայ՝ միայն դու էիր շարունակում ինձ սպասել ու բացի այդ դու աւելի խելացի ես, կշռադատող, կարող ես միւսներին ճիշդ բացատրել կատարուածը: Իմ այստեղ լինելը խիստ գաղտնի է, ու ոչ ոք չպիտի իմանայ, այլապէս ինձ մեծ վտանգ է սպառնում:

- Գուցէ սկզբի՞ց սկսես:

- Լաւ, սիրո՞ւնս: Գիտես՝ ընկերներիս հետ գնացիք Ամերիկա՝ հեշտ ու լաւ աշխատանքի յոյսով: Բայց ամէն ինչ այդպէս գունատը չէր: Մեզ կանչողի՝ Գէորգի գործերը վատացել էին, ու նա հրաժարուեց մեզ օգնել: Մենք հազիւ թեթեւ աշխատանքներ էինք գտնում: Այդ ընթացքում ես ծանօթացայ ընկերներիցս մէկի գործատուի՝ միսիս (տիկին) Կատրինի հետ: Նա սկզբից եւեթ հետաքրքրուեց ինձնով, ուշադիր նայում էր ու քթի տակ ինչ-որ բաներ մըմնջում, բայց ինձ աշխատանքի չվերցրեց: Որոշ ժամանակ անց ես ընկայ մի տարօրինակ պատմութեան մէջ. այն տանը, որտեղ մնում էի, ոստիկաններն յայտնաբերել էին թմրանիւթ ու կասկածում էին բոլոր վարձակալողներին: Նոյն օրը իմ պահարանում տեսայ մի փոքր տուփ՝ լցուած թմրանիւթով, շատ զարմացայ, որ հետախուզումից յետոյ ոստիկանները չէին գտել այդ տուփը, հետն էլ սարսափեցի՝ մտածելով՝ ինչ կարող է կատարուել ինձ հետ:

Սուրենը հոգոց հանեց, հայեացքը թեքուեց դէպի պատուհանը:

- Այդ օրը ինձ զանգեց ընկերս ու ասաց, որ միսիս Կատրինը լսել է մեր բնակարանում կատարուածի մասին, ուզում է հանդիպել ինձ հետ ու եթէ պէտք է, նաեւ օգնել: Ես ուրախացայ, դա յոյսի նշոյլ էր, որ կարող էր ինձ փրկել անսպասելի վտանգից: Մենք հանդիպեցինք, զրուցե-

ցինք այդ նիսի շուրջ, ես ճիշդ համարեցի Կատրինին ասել նաեւ ինձ մօտ եղած տուփի մասին, որը հետո էի վերցրել, որ որեւէ անակատ վայրում չպրտէի, չնայած մտածում էի, որ ոստիկանները ինձ էլ են հետետում: Կատրինն ասաց, որ ինքը շատ լաւ փաստաբան ունի, ով կարող է հանգիստ կերպով ինձ դուրս հանել ստեղծուած իրավիճակից, բայց մինչ այդ ամէնը, ես պիտի ապրեմ իր տանը՝ որպէս իր ընկեր: Ես համաձայնեցի: Դրսից լուրերը Կատրինն էր ինձ բերում, ասում էր, որ գործը շատ լուրջ բնոյթ է ստացել, որ շատերին են ձերբակալել, ինձ էլ փնտռում են: Ես վախից ու անկարողութիւնից քարացել էի, չգիտէի՝ ինչ անել: Կատրինն ասաց, որ շատ է ուզում ինձ փրկել, որովհետեւ խելացի եւ համակրելի տղամարդ եմ, ու միակ բանը, որ ինձ կարող է օգնել, այն է՝ փոխել անձնագիրս: Պարզ է, ես համաձայն էի: Նա շատ շուտ կազմակերպեց այդ ամէնը: Մի օր էլ ասաց, որ ոստիկանները ընկել են հետքի վրայ, ուզում են իր տուն գալ, իսկ եթէ տանը յայտնաբերեն օտար տղամարդու, կը սկսեն կասկածել, կը խորանան ու...եղբ, ըստ Կատրինի, մեր ամուսնութիւնն էր, որը օրինական էր դարձնելու իմ ներկայութիւնը Կատրինի տանը եւ կեանքում: Չգիտեմ՝ հիմա ինչ ես մտածում, բայց իմ իրավիճակում ես այլ կերպ վարուել չէի կարող, համաձայնեցի:

Լիլիթի դէմքին գծագրուել էր թախծոտ ժպիտը, որն ստէպ-ստէպ քամահրական երանգներ էր ընդունում: Սուրենը շարունակում էր խօսել ու նայել պատուհանից դուրս՝ փորձելով չտեսնելու տալ Լիլիթի խօսուն հայեացքը:

- Այնպէս դասաւորեց փաստաթղթերը, որ մենք արդէն երեք տարուայ ամուսիններ էինք ձեւակերպուել: Ես նորից լոյս աշխարհի դուրս եկայ: Մի օր էլ Կատրինն ասաց, որ ինքը չի հասցնում վերահսկել իր բոլոր գործերը եւ ուզում է իր ընկերութիւնների ցանցերից մէկը իմ անունով գրանցել: Ես միայն ուրախ էի, մտածում էի՝ կ'աշխատեմ, գումար կը կուտակեմ, մի մասը Կատրինին կը տամ շնորհակալութեան փոխարէն, միւս մասն էլ կը վերցնեմ ու կը վերադառնամ ընտանիքիս մօտ: Բայց...բոլոր թղթերը ստորագրելուց հինգ օր յետոյ պարզ-

ուեց, որ ես ղեկավարելու էի Կատրինի ներյատակեայ խաղատների ցանցը, որը օրինական չէր, ու սրանց հետ կապուած ամէն ինչ խիստ գաղտնի էր:

Լիլիթի հեռախօսը զանգեց: Նոր իրականութեան վարագոյրը մի կողմ քաշուեց: Լիլիթի ընկերուհին էր, ում զգուշացրել էր իր գաղտնի այցի մասին:

- Ալօ, Սոն: Սոն, յետոյ քեզ կը զանգեն:

- Լիլիթ, ես զանգել եմ՝ տեսնեմ ամէն ինչ բնական է, վտանգաւոր բան չկա՞յ:

- Չէ՛, չէ՛, յետոյ կը հանդիպենք, կը պատմեմ:

- Լաւ, Լիլ ջան:

Հեռախօսը դնելով պայուսակի մէջ՝ Լիլիթը նստեց աթոռին ու կկոցող աչքերն յառեց հօր երեսին: Դեռ ամէն ինչ պարզ չէր, բայց եղածն էլ ասես մի գրքի պատառիկ լինէր, մոռացուած շարժանկարի մի տեսարան, որ Լիլիթի առօրեայի որեւէ մաս կազմել չէր կարող:

- Ի՞նչ էր եղել, աղջիկս:

- Ոչի՛նչ: Դու քո պատմութիւնը շարունակիր, ինձ համար դեռ շատ հարցականներ կան:

- Ի հարկէ: Եղպէս ես ոչ իմ կամքով յայտնուեցի մի աշխարհում, որի օրէնքների մասին մինչ այդ պատկերացում չունէի: Այդ ընթացքում ես իմացայ ճշմարտութիւնը՝ կապուած ինձ հետ, երբ ես առաջին անգամ հանդիպել էի Կատրինին, նա այդ ժամանակ շատ խառը դրութեան մէջ էր եղել, մենակ չէր հասցրել գլուխ հանել ամէն ինչից: Կատրինը որոշել էր գտնել մի խելացի, հաւատարիմ մարդու, ով կ'օգնէր իրեն վերահսկելու իր բիզնեսի գործունէութիւնը: Հէնց առաջին հանդիպման ժամանակ նա գնահատել էր իմ խելքն ու ունակութիւնները, եւ որպէսզի ես նաեւ հաւատարիմ «ծառայ» դառնայի, կազմակերպել էր թմրանիւթի հետ կապուած այդ ներկայացումը: Նա կեղծ ոստիկաններ էր ուղարկել մեր վարձակալած բնակարան, որոնց նպատակն էր եղել ստեղծել խուճապային իրավիճակ եւ թմրանիւթի մման ինչ-որ փոշի տեղաւորել իմ պահարանում: Մնացածը եղել էր այնպէս, ոնց այդ խորամանկ ամերիկուհին էր ծրագրել: Ճշմարտութիւնն ինձ հունից հանել էր, ինձ վրայ էլ էի ջղայնացած իմ անճարակութեան, իմ յիմա-

րութեան ու մարդկանց հեշտօրէն հաւատալու եւ վստահելու համար (չնայած հիմա մտածում եմ, որ շատերը իմ վիճակում ծուղակը կ'ընկնէին. ես շատ քիչ գիտէի անգլերէն, ամերիկեան օրէնքներից բան չէի հասկանում եւ յատուկ թուութիւն ունեմ՝ վստահում եմ կանանց): Կատրինից բացատրութիւն պահանջեցի. նա չժխտեց իրողութիւնը, բայց ատելացրեց, որ կոպտելու փոխարէն պիտի շնորհակալ լինեմ, որ ինձ դարձրել է հարստութեան, գեղեցիկ կնոջ ու փառքի տէր: Ես արհամարհական խօսքեր չպրտեցի նրա հասցէին ու ասացի, որ հիմա այլեւս ինձ ոչինչ չի պահում իր մօտ, ու ես պատրաստուում եմ վերադառնալ իմ հայրենիք: Նա լկտիաբար հռչակեց՝ ասելով, որ դա անհրճար է: Ասաց, որ իր մօտ կան այնպիսի փաստաթղթեր, նկարներ ու տեսագրութիւններ, որոնք եթէ տրուեն ոստիկանութեանը, այս անգամ ես հաստատ կը յայտնուեմ բանտում, որտեղ կ'անցկացնեն մնացած ամբողջ կեանքս: Ես պահանջեցի, որ նա ինձ տայ իր նշած ապացոյցները, որպէսզի ես համոզուեմ նրա խօսքերի իսկութեանը: Մի ժամից նա ինձ ուղարկեց ամէն մէկից մի-մի օրինակ, որոնք ես ցոյց տուեցի ինձ ծանօթ ու վստահելի մի փաստաբանի: Փաստաբանը հաստատեց Կատրինի ասածը, նա նաեւ ասաց, որ ես դժուար թէ կարողանամ ապացուցել Կատրինի մեղաւորութիւնը, որովհետեւ համապատասխան նիւթեր չունեմ, բացի այդ էլ ցանկացած դէպքում ես ցմահ բանտարկութեան կարող եմ ենթարկուել: Ես գազազել էի, գժում էի, բայց որեւէ բան անել անկարող էի: Ստիպուած էի նորից մնալ Կատրինի մօտ՝ նրանից յաւերժ կախումութեան մէջ: Այդ կիներ ինձ նաեւ զգուշացրեց, որ եթէ ես փորձեմ փախչել, նա ինձ սպաննել կը տայ: Այդպէս ստրկական կախումութեան ու ենթադրեալ ազատութեան մէջ ես անցկացրի եւս մի քանի տարի: Առողջութիւնս սկսեց քիչ-քիչ վատանալ, գնացի բժշկի մօտ, ու պարզուեց, որ ես անբուժելի հիւանդ եմ, ու ինձ ապրելու շատ քիչ ժամանակ է մնացել:

- Ինչպէ՞ս, միթէ՞ դա ճիշդ է:
- Ճիշդ է, հրեշտակս, ճիշդ է: Բայց գիտե՞ս,

ես բնաւ չտխրեցի, ընդհակառակը, ուրախ էի, որ շուտով Աստուած ինքը վերջ կը դնի իմ անիմաստ գոյութեանը, բայց մինչ այդ համարձակութիւն ձեռք կը բերեմ կատարելու տարիների իմ բաղձանքը: Ես հնարամիտ մի ծրագիր մշակեցի, ու Սպանիայում գտնուող ընկերոջս օգնութեամբ մենք իրագործեցինք այն: Ծպտրւած վիճակում հասայ Հայաստան, որտեղ ընկերոջս տղան, որ եկել է այստեղ բժշկական համալսարանում սովորելու, օգնեց ինձ տեղաւորուելու հիւրանոցում եւ տուեալներ հաւաքելու ընտանիքիս մասին: Շատ զովելի երիտասարդ է, դու նրան կը ճանաչես, քեզ իմ մամակն էր բերել:

- Ուրեմն մամակաբե՞րն էր:
- Հա՛: Ես գրեթէ ամէն ինչ գիտեմ ձեր մասին: Անասելի տխրեցի մամայի մահուան համար. այդպէս էլ չկարողացայ մօրս մի վերջին անգամ գրկել, բայց մտածում եմ՝ շուտով էն աշխարհում իրար կը հանդիպենք ու փափաքներս կ'առնենք:
- Էդպէս մի՛ ասա, զուցէ բուժում ես, մեզ մօտ բժշկութիւնը շատ զարգացած է:
- Կարէնն էլ է բժիշկ, այս տարի է աւարտում: Իր դասախօսի մօտ էլ տարաւ. նոյն ախտորոշումն է, բայց դու մի՛ տխրիր, այս կարճ ժամանակամիջոցում ես պիտի, պիտի վերագտնեմ կորցրածս:
- Պապա՛, ի՞նչ ես մտադիր անել:
- Պապա՞, վերջապէս ինձ պապա ասացիր: Ես խնդրում եմ քեզ, իրավիճակը բացատրի՛ր տնեցիներին. եթէ նրանք ներեն ինձ, թող հերթով այցի գան, իրար տեսնենք, կարօտներս առնենք: Բայց ինչ էլ որ անէք, Կարէնի հսկողութեամբ արէք, նա շատ զգոյշ է ու ձեզ էլ չի թողնի որեւէ վտանգաւոր քայլ անել:
- Լա՛ւ: Դու կարծում ես՝ մե՞զ էլ է վտանգ սպառնում:
- Ամէն ինչ էլ սպասելի է, չնայած Կատրինն էլ գիտի, որ անբուժելի եմ ու յոյս ունեմ՝ շատ ջանքեր չի թափի ինձ յետ տանելու համար:
- Յուսանք:
- Արի մի քիչ էլ քեզնից խօսենք: Գիտեմ, որ լաւ ես սովորում, որ մեծ ապագայ ես ունենալու: Զեզ ու Մոնայի համար հաշիւ եմ բացել

դրամատունում: Ձեր հաշուեկշռին բաւակա-
նաչափ գումար կայ՝ լաւ ապագայի համար:
Նաեւ գիտեմ, որ մի երիտասարդի հետ ես հան-
դիպում: Սիրո՞ւմ ես նրան:

- Էի:
- Ի՞նչ է եղել:
- Ոչինչ, ամէն ինչ անցած է:
- Պարզ է: Աղջիկս, դու չասացիր՝ ինձ
ներո՞ւմ ես:
- Իսկ այլ տարբերակ ունե՞մ:
- Ո՛չ,- Սուրենը թեթեւացած ծիծաղեց,- դէ,
վերջապէս կը գաս մի կուշտ գրկեմ քեզ:
Ոտքերը Լիլիթից առաջ ընկան:

* * *

Թռչունը թռիկն էր տալիս ու պտըտում տան
շուրջը: Փետուրներն ընկնում էին տերեւների
խրճերի մէջ ու խառնում խշխշոցի հնչիւն-
ներին: Հնչիւնները երգ էին դառնում ու հոսում
ընտանիք վերադարձած Սուրենի տան պատե-
րի ու յատակի վրայով:

Աշունը ծմեռ էր դառնում, ծմեռը՝ գարուն,
թռչունները վալս էին պարում օդում ու թափ-
ւող փետուրներով զարդարում ձեան մնացորդ-
ներից ազատուած բակերը: Սուրենի ընտանի-
քում սէրն ու ջերմութիւնը թեւ թեւի տուել, միա-
ցել էին թռչունների պարին:

Ամենաերջանիկ վայրկեաններին Լիլիթը
կիսաձայն շշնջում էր. «Աստուած իմ, թող պա-
պաս մի քիչ էլ մեզ հետ մնայ, ա՛խր այնքան
երկար ենք անհայր մնացել»:

Ժամանակային ըմբռնումները յարաբե-
րական են... Մայիսի սկիզբն էր, երբ Սուրենը
ուժեղ նուազներ ունեցաւ: Մինչ Կարենի գալը,
նրա հոգին արդէն անցել էր անիմանալի
դարպասները:

* * *

Ճօճաթոռը յետուառաջ էր անում՝ տարու-
բերելով Լիլիթին: Աղջիկը ձեռքի հետ քաղում
էր խոտերը ու շաղ տալիս ուր պատահէր:
Հայեացքը մխրճուել էր մոխրաերկնագոյն
զանգուածի մէջ, աչքերը կտրել-անցել էին
բոլոր պատնէշներն ու հասել անսահմանու-
թեան տիրոյթներ:

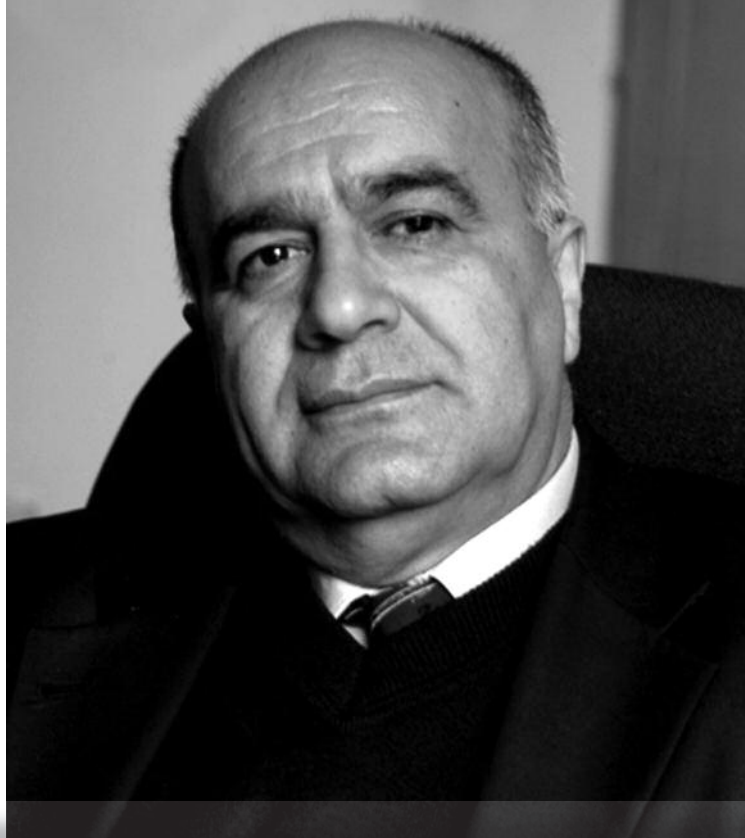
Մտքերը սլանում էին ամպերի հետ, ապա
ծառս լինում ու խորանում գոյի ու անգոյի բոլոր
ծակուծուկները:

«Պապան էլ մեզնից հեռացաւ: Յաւալի է, ես
երբեք չէի ուզում համակերպուել այդ մտքի
հետ, բայց սկզբից էլ ամէն ինչ պարզ էր ու
անխուսափելի: Նա հասցրեց կատարել իր
ցանկութիւններից նուիրականներն ու գնաց,
ոնց ինքն էր ասում՝ միանալու տատիկին:
Պա՛պ ջան, մի օր մենք էլ ձեզ կը միանանք: Մի
օր, երբ կը վերջացնենք կատարել մեր անե-
լիքը, այն միսիան, որի համար աշխարհ ենք
եկել, կը հեռանանք այստեղից եւ կը գանք ձեզ
մօտ:

Տեսնես այլ աշխարհներ՞ էլ կան, զուգահեռ
իրականութիւններ՞, այլ մոլորակներ՞, չգիտեմ,
բայց ինչքան էլ մեր երկիրը ապրելու համար
լաւագոյն վայրը չլինի, միեւնոյն է, բոլոր աշ-
խարհները թափառելուց յետոյ էլ ես կարծում
եմ, որ սիրով կ'ուզէի մի կեանք էլ ապրել մեր
մոլորակում: Չնայած բոլոր դժուարու-
թիւններին ու տհաճութիւններին՝ այնքան ձգող
ու գրաւիչ է...է՛հ, Լիլիթ, Լիլիթ,, նորից
սկսեցիր անիմաստ փիլիսոփայել, աւելի լաւ է
զմա՛ ու թէյդ խմիր... »:

Ճօճաթոռը շարունակում էր օրօրուել, իսկ
մոխրաերկնագոյն զանգուածն իր մէջ էր առել
Լիլիթի ճնրթուած ժպիտն ու աներիզ մտքերը եւ
ծածուկ պահել ամենախորը ծալքերում:

Երեւան

ԱՐԵՎՏԱՀԱՅԵՐԷՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Քիչ կը խօսուի Հայաստանի Հանրապետության մէջ արեւմտահայ-սփիւռքահայ գրականութեան ծանօթացման մասին: Քիչ կը խօսուի նաեւ արեւմտահայերէնի եւ մետրոպէան ուղղագրութեան մասին: Փոխարէնը յաճախ լսուած են մերժումի բուռն արտայայտութիւններ: Փրոֆ. Սուրէն Դանիէլեանի ղեկավարած «Սփիւռք» գիտաուսումնական կեդրոնի աշխատանքներու վերաբերող հետագայ տեղեկագիրը ապագայակերտ համագործակցութեան դռներ կը բանայ, եւ սփիւռքի կրթամշակութային կեդրոնները յաւելեալ հետաքրքրութիւն եւ զօրակցութիւն ցուցաբերելով՝ օգտակար կ'ըլլան ե՛ւ սփիւռքին, ե՛ւ հայրենի նորահաս սերունդին, որ հասակ կ'առնէ յետխորհրդային շրջանի ազգային, մշակութային եւ քաղաքական նոր գաղափարներով: Ազգին պարտադրուած տարբերութիւնները գերազանցելու օրինակելի միտում առկայ է:

Սուրէն Դանիէլեան գրականագետ է: Ծնած է 1948-ին, Երեւան: Աւարտած է «Խաչատուր Աբովեան» մանկավարժական համալսարանը եւ մասնագիտացած է հայ գրականութեան մէջ, 1993-ին ստացած է բանասիրական գիտութիւններու դոկտորի աստիճան, եւ 2003-ին՝ փրոֆեսորի: 1974-էն ի վեր հայ գրականութիւն կը դասաւանդէ նոյն համալսարանին մէջ: 1995-էն ի վեր կը ղեկավարէ «Սփիւռք»ի գիտաուսումնական կեդրոնը:

«Բ.»

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԵՐԸ՝ «ՍՓԻՒՌՔ» ԳԻՏԱՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետության կրթության եւ գիտության նախարարության համակարգում 90-ական թուականների կեսերին կեանքի կոչուեց «Սփիւռք» գիտաուսումնական կենտրոնը՝ որպէս «Խ. Աբովեան»ի անուան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ուսումնական առանձին ստորաբաժանում, որը անցած տարիներին լայնածաւալ աշխատանք է տարել թէ՛ հայրենիքի, թէ՛ Սփիւռքի գրամշակութային ոլորտներում:

Կենտրոնի վերակառուցումն ու կահաւորումը իրականացրել է «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը:

Կենտրոնի հիմնական կրթական ուղղութիւններն են՝

1. Սփիւռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստութիւն

Արեւմտահայ կրթամշակութային աշխարհի մասին Խորհրդային ժամանակների Հայաստանում միջնորդւորւած գնահատականներ կային: Շատ պաշտօնեաների թւում էր, թէ «նրանք»՝ սփիւռքահայերը, բուրժուա-

կան կամ «ազգայնական» իրենց մտայնութեամբ իբր կարող էին խաթարել մեր երագը, խանգարել մեզ «համայնավար երջանկութեան» հասարակարգ կառուցելիս: Դրա համար, իրենց կարծիքով, դրուած էին յուսալի գաղափարական արգելափակոցներ լեզուի, գրի, գրականութեան, պատմութեան ընկալումների ճանապարհին, որ ընդգծուէր մէկընդմիշտ հեռացումը ազգային «խտտոր» անցեալից:

Հեռաւոր 1962 թ. Խորհրդային Հայաստանը կիսով չափ բացեց կրթական համակարգի իր դռները՝ կազմակերպելով յայտնի օգոստոսեան խորհրդակցութիւնները:

Երկար սպասուած անկախութիւնը տասնամեայ ժամկետով ընդհատեց կրթական միասնական աշխատանքի սիրողական, բայց անպայմանօրէն դրական փորձը:

Անհրաժեշտ էր ստեղծել պետական, բայց եւ միաժամանակ համահայկական կրթական կառոյց, որը կարողանար գաղափարի շուրջ համախմբել սփիւռքի եւ հայրենիքի գիտամանկավարժական ներուժը: Այս հեռանկարով իր գործունէութիւնը սկսեց «Սփիւռք»

գիտաուսումնական կենտրոնը, որը որդեգրեց «Միասնական կրթական ճանապարհ» կարգախօսը:

1996-ի Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներին կենտրոնը հայոց լեզուի եւ գրականութեան փորձնական յատուկ դասընթաց անցկացրեց Պուէնոս Այրէսում, որին մասնակցած տեղի 7 հայ վարժարանների 32 ուսուցիչների շնորհիւ եղին Հայաստանի Հանրապետութեան պետական վկայագրեր:

2000 թ. ամրանից արդէն Հայաստանի կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան պատուէրով հայրենիքում կազմակերպուեցին սփիւռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստութեան մէկամսեայ դասընթացներ (120 ժամ ընդհանուր բեռնաւորութեամբ), որոնց ընթացքում ուսուցիչներն ունեցել են նաեւ արտալսարանային հարուստ ծրագիր՝ հանդիպումներ պետական-քաղաքական, հոգեւոր եւ մշակութային գործիչների հետ, այցելութիւններ տուն-քանգարաններ, ճամբորդութիւններ դէպի Հայաստանի տեսարժան վայրեր:

Կենտրոնում 2000 թ. ի վեր 9 դասընթացներին վերապատրաստուել են աշխարհի 30-ից աւելի երկրների շուրջ 350 ուսուցիչներ:

Դասընթացները պայմանագրային սկզբունքներով վարել են Հայաստանի Հանրապետութեան, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների, Արգենտինայի, Թուրքիայի, Իսրայէլի, Իտալիայի, Լիբանանի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ճանաչուած հայ գիտնական մանկավարժներ: Այժմ այս աշխատանքների մի բաժինը

ստանձնել է Հայաստանի կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան ազգային ինստիտուտը:

2. Հայրենի ուսուցիչների վերապատրաստութիւն

Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի ուսուցիչները յարաբերականօրէն թոյլ են տիրապետում արեւմտահայերէնին եւ նրանով ստեղծուած գրական ժառանգութեանը: Լեզուի քերականական ու շարահիւսական ճանաչողութեան սահմանափակութեան հետեւանքով, արեւմտահայ բառապաշարի թերի իմացութեան պատճառով «հեռուում» է մնում գեղարուեստական պատկերի մեկնութիւնը: Էլ չենք խօսում սփիւռքահայ հեղինակների մասին նրանց ունեցած աղքատիկ ծանօթութեան մասին. մի Շահան Շահնուր, ու կարծես՝ վերջ:

Բանն այն է, որ համալսարանական ուսումնական ծրագրերում տասնամեակներից ի վեր կարեւորութիւն չի տրուել արեւմտահայերէնին՝ ընդամենը մէկ կիսամեակ՝ շաբաթական մէկ մուտքով: Նորանկախ Հայաստանում վերաբերմունքն առանձնապէս չի փոխուել, աւելին՝ բանը հասել է այնտեղ, որ խոստովանում ենք՝ ունենք դասաւանդող մասնագէտների սակաւութիւն:

Ահա թէ ինչու «Սփիւռք» գիտաուսումնական կենտրոնը ձեռնամուխ եղաւ հայրենի ուսուցիչների մասնագիտական լուրջ վերազինման:

2002 թ. սկսած կենտրոնում արեւմտահայ լեզուից, արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ գրականութիւններից

կազմակերպուել են 13 մեկամսեայ դասընթացներ (144 ժամ բեռնումաժութեամբ), որոնց Երեսանից, Հայաստանի մարզերից եւ Լեռնային Ղարաբաղից մասնակցութիւն են բերել աւելի քան 500 ուսուցիչներ:

Վերապատրաստութեան ճանապարհով կենտրոնն իր նպատակն է բերում համալսարանական եւ ետհամալսարանական բարձրագոյն վիճակների յաղթահարմանն ուղղուած պետական քաղաքականութեան իրականացմանը:

3. Մէկամսեայ փորձնական ծրագրեր դպրոցներում

Փարիզի «Մաշտոց» Հայ լեզուի պաշտպանութեան միութիւնը (նախագահ՝ Սորպոնի համալսարանի փրոֆ. Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան) յայտնի է արեւմտահայ մշակոյթի հանդէպ նախանձախնդիր վերաբերմունքով: Կազմակերպութիւնը ջանքեր է գործադրում՝ սփիւռքայութեանը, նոր սերնդին, յատկապէս աշակերտութեանը, հայութեան ու ոսկեղինիկ հայերէնի աւագանից հեռացողներին վերադարձնելու հայախօս միջավայր, ազգային ինքնութեան ճանաչողութիւն:

Կազմակերպութիւնը, ողջունելով «Սփիւռք» գիտաուսումնական կենտրոնի գործունէութեան արեւմտահայ կրթական ուղղութիւնների արդիւնաւետութիւնը, տնօրէն փրոֆ. Սուրէն Դանիէլեանին առաջարկեց միասնական կրթական տեսական աշխատանք, որը ներառում է՝ կենտրոնում վերապատրաստուած ուսուցիչների լրացուցիչ վերապատրաստութիւն՝ Մեսրոպ-

եան ուղղագրութեան եւ արեւմտահայերէնի գծով, հանրակրթական դպրոցներում (8-րդ, 10-րդ կամ 11-րդ դասարաններ) մեկամսեայ փորձնական ծրագիր իրագործելու իրաւունք մրցոյթի ճանապարհով:

Անցած տարիների ընթացքում «Մաշտոց» միութեան եւ «Սփիւռք» կենտրոնի ղեկավարութեամբ Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ 8 տասնեակ դպրոցներ յաջողութեամբ իրականացրել են այս ծրագիրը:

Իսկ դա նշանակում է 2500-ից աւելի հայ պատանիների համար ընտանի են դարձել արեւմտահայերէնը, արեւմտահայ ու սփիւռքահայ նուիրական գրողները:

Հայաստանի կրթութեան եւ գիտութեան նախարարութեան հետ պայմանաւորուածութիւնների համաձայն՝ 2013-2014 ուստարուանից առարկան ընդգրկուելու է աւագ դպրոցի կրթական ծրագրերում: Իսկ դասագրքերի նախապատրաստական աշխատանքները վստահուել են կենտրոնին:

4. Գրամշակութային առօրեայ

Կենտրոնի գործունէութեան սկզբից եւեթ սկսել է աշխատել գրադարան-ընթերցասրահը, որի ստեղծման ակունքներում կանգնած է եղել երջանկայիշատակ Գարեգին Ա. Ամենայն հայոց կաթողիկոսը:

Օրէցօր հարստացող գրադարանում տարիների ընթացքում կենտրոնացել է արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ գրական, գիտական ու կրթամշակութային աւելի քան 4,500 կտոր գրականութիւն:

Ստացում է ընթացիկ մամուլ ե՛ր սփիռքից, ե՛ր Հայաստանից:

Ընթերցասրահում առանձնացուած են անձեռնմխելի 5 ֆոնտեր՝ Գեղամ Մեւան, Մանուէլ Բաբլոյեան, Լեւոն Զաքարեան, Ալեքսանդր Թովչեան եւ Աղասի Ազիզեան:

Կենտրոնը ծաւալել է նաեւ հրատարակչական լայն գործունէութիւն: 1996 թ. սկսած այստեղ լոյս են տեսել սփիռքին վերաբերող շուրջ 40 անուն գրքեր, այդ թւում՝ դասագրքեր իրանահայ վարժարանների համար, կենտրոնի գործունէութեան մասին պատմող շքեղ ալպոմ:

2015-ին ընդառաջ կենտրոնը Հայաստանի Գիտութեան պետական կոմիտէի թեմատիկ ֆինանսաւորման շրջանակներում չորս հոգիւնոց խմբով երկու տարի իրաւունք է ստացել կազմելու «Արեւմտահայ ընդարձակ կենսագրական բառարան»:

5. Համալսարանական կրթական ծրագրեր

Կենտրոնի անմիջական ծրագրերով մանկավարժական համալսարանի բանասիրական բաժանմունքի աւարտական լսարանում անցնում են սփիռքահայ գրականութեան պատմութեան 94 ժամ բեռնուածութեամբ

հիմնաւոր դասընթաց: Սփիռքահայ հեղինակները յատուկ դասընթացի նիւթ են կազմում նաեւ մագիստրատուրայի առաջին եւ երկրորդ լսարաններում: Բացի սփիռքահայ գրականութեան ընթացքների, զարգացման միտումների, գրողների ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրութիւնից՝ ուսանողների համար կազմակերպւում են մշակութային միջոցառումներ, բանավեճեր, հանդիպումներ ականաւոր մտաւորականների ու գրողների հետ, անցկացւում են տարաբնոյթ գիտաժողովներ: Լաւագոյն ուսանողները անցած տարիներին արժանացել են խրախուսական տարատեսակ պարգեւների, որոնք շնորհել են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Լոս Անճելըսի «Պոլսահայ միութիւն»ը, «Չորս բարեկամներ» հիմնադրամը (Կարօ Գուրեան, Եղուարդ Նիզամեան, Ժիրայր Շահնազեան, Սարգիս Մեթեան), Օշին Քէշիշեանը, Հենրիկ Անասեանը, Սեդա եւ Սարգիս Դէմիրճեանները (Տեքրոյտ), Լիբանանից՝ Արամ Սեփեթեանը, Մեծ Բրիտանիայից՝ Մանուէլ Աղամեանը եւ ուրիշներ:

4 Փետրուար 2014

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐԱՋԵՏՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ՝ ԱՇԱԿԵՐՏԵԼՈՒ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Երբ ինքնատիպ մեծ դեմք մը կը խօսի,
փոքրերը պէտք է լռեն:

Ֆ.-Կ. Զիւսիփուս

Lettres à un jeune poète,

Collection Poésie/Gallimard, էջ 23

Մեծերը լսելը, անոնց աշակերտելը
առաքինութիւն է. միշտ պէտք է
կրկնել, բառին հռոմէական իմաս-
տով, զոր ֆրանսական գրականու-
թեան դասականները որդեգրած էին՝
virtus, vertu, հոգեկան ուժ:

Ռէյնէր Մարիա Ռիլքէի անուան
հազուադէպօրէն կը հանդիպինք հայ
գրականութեան մէջ: Մեծ բանաս-
տեղծ եւ գրագէտ է ան: 1875-ին Փրա-
կա ծնած է՝ աւստրիացի ծնողքէ:
Անոնք ուզած են, որ զինուորական
ըլլայ, բայց տուն կը ծամբուի այդ աս-
պարեզին անատակ համարուելով:
Առեւտրական ճիւղին կը հետեւի, կը
վերադառնայ իր ծննդավայրը, կ'աշ-
խատի որպէս լրագրող եւ կը հրա-
տարկէ իր առաջին գործերը: Զսան-
մէկ տարեկանին կ'երթայ Միւնիխ,
ուր կը հանդիպի Լու-Անտրէաս Սալո-
մէի՝ գրող, հոգեվերլուծող, տեւաբար
սիրահարուող, ինքնատիպ անձնաւոր-
ութեամբ կին մը, որ իր ժամանակի
մեծերու մտերիմը եղած է եւ ներշն-
չած զանոնք, ինչպէս ֆրետերիք Նից-

չեն կամ նոյնիսկ Սիկմունտ Ֆրեյտը:

Այլապես հետաքրքրական են Լու-Անտրես Սալոմեի եւ իր ժամանակակիցներու կենսագրութիւնները, յարաբերութիւնները եւ թղթակցութիւնները: Դարու հարց էր հաւանօրէն, մարդիկ ինչպէ՞քով նամակ կը գրէին եւ կը պահէին: Երիտասարդ բանաստեղծ մը, Ֆ.-Կ. Քիւփփուս, որ Ռէյներ Մարիա Ռիլքէն ետք նոյն զինուորական վարժարանի ուսանող եղած է, կարդացած է անոր գործերը: Որոշած է նամակ գրել եւ իր նախափորձերը յանձնել անոր դատումին: Հետեւած են Ռէյներ Մարիա Ռիլքէի տասը ուշագրաւ նամակները: Անոնց ընթերցումը աշխարհը ճանչնալու եւ գրականութիւն ընելու արկածախնդրութեան ազնուացման «դպրոց» է:

Ռէյներ Մարիա Ռիլքէի առաջին նամակը այնքա՛ն այժմեական է հայ եւ ընդհանրապէս գրողին՝ ինքզինք սեւեռելու, հասկնալու եւ ուղղելու համար, որ զայն թարգմանաբար պիտի յանձնեմ գրականութեամբ զբաղելու քիչ թէ շատ կրակ ունեցողներուն ուշադրութեան, այսինքն՝ գրողներու եւ գրասէրներու, քանի որ անոնց համաստեղութեամբ կ'ապրի գրականութիւնը: Միշտ պէտք է գիտնալ, որ գրողին «միւս կէսն է», alter ego-ն է գրասէրը: Առանց յոռետես համարուելու պիտի ըսենք, որ երկրորդ մարդատեսակը, հայկական իրականութեան մէջ, հետզհետէ կը նուազի, քանի որ «գրական համարուած լեզուն» տեղի կու տայ անորակ բարբառի մը առջեւ:

Ռէյներ Մարիա Ռիլքէի նամակը պէտք է կարդալ եւ տարածել՝ հաւատալով հրաշքի:

Յ.Պ.

Ռէյներ Մարիայի Ռիլքէի (1875-1926) դար մը առաջ գրած եւ իր իրաւութիւնն ու թարմութիւնը պահած նամակը՝ ուղղուած Ֆ.-Կ. Քիւփփուսի. ուսանելի բոլոր անոնց համար, որոնք կ'ուզեն «գրականութիւն ընել»:

Նամակ երիտասարդ բանաստեղծի մը,
Lettres à un jeune poète,
Collection Poésies/Gallimard, էջ 25

Փարիզ, 17 փետրուար 1903

Չեր նամակը ինձի հասաւ միայն քանի մը օր առաջ: Հարկ կը համարեմ ձեզի շնորհակալութիւն յայտնել այն մեծ եւ ջերմ վստահութեան համար, որուն վկայութիւնն է անիկա: Հազիւ թէ ատիկն կարենամ ընել: Չեմ կրնար քննել ձեր տողերուն ձեւը, քանի որ դատելու ամէն միտում շատ խորթ է ինձի: Ոչինչ այնքան մակերեսային է, մօտենալու համար արուեստի գործի մը, որքան դատումի նիւթերը. անոնցմէ կը հետեւցուին կարգ մը առաւել կամ նուազ

յաջող տարակարծութիւններ: Իրերը երբեք հասկնալի եւ ըմբռնելի չեն այնքա՛ն, որքան պիտի ուզէին շատ յաճախ մեզի հաւատացնել. իրադարձութիւններու մեծ մասը անասելի է, անոնք տեղի կ'ունենան տարածութեան մը մէջ, ուր նուազագոյն բառն անգամ մուտք չէ գործած, եւ ամէնէն ատելի անարտայայտելի են արուեստի գործերը, խիստ թաքուն գոյութիւններ, որոնց կեանքը ատելի կը տեսնուի, բաղդատած մեր կեանքին, որ կ'անցնի:

Քանի որ սկսայ այս նկատողութեամբ, միայն այս կրնամ աւելցնել. ձեր տողերը ուրոյն ձեւ չունին, բայց միաժամանակ կը թաքցնեն լուռ եւ անտես նախատարրերը անձնական ոճի մը: Այդ ամէնէն աւելի կը զգամ վերջին բանաստեղծութեան մէջ, «Իմ հոգիս»: Եզակի բան մը հոն կ'որոնէ իր արտայայտութիւնը եւ ձեւը: Եւ կը զգացուի ծագիլը «Լեոփարտիին» ձօնուած գեղեցիկ բանաստեղծութեան մէջ, ապահովաբար տեսակ մը հոգեկցութիւն այդ մեծ դէմքին հետ, մեծ մենակեացին: Հակառակ անոր որ այս բանաստեղծութիւնները դեռ չեն գոյացներ բան մը, որ ինքնիրմով ըլլայ, ոչինչ որ ըլլայ ինքնավար, ոչ իսկ վերջինը, ոչ ալ Լեոփարտիի ուղղուածը: Անոնց ընկերացող ձեր լաւ նամակը կը յայտնաբերէ բազմաթիւ թերութիւններ, զորս զգացի ընթերցելով ձեր տողերը, առանց որ կարող ըլլամ զանոնք բացորոշ կերպով նշելու:

Ինծի կը հարցնէք, թէ ձեր բանաստեղծութիւնները լա՞ւ են: Եւ զիս է, որ կը հարցաքննէք: Նախապէս ուրիշներու կարծիքին ալ դիմած էք: Այս տողերը դրկած էք պարբերականներու: Չանոնք կը բաղդատէք ուրիշ բանաստեղծութիւններու հետ եւ կը մտահոգուիք, երբ կարգ մը խմբագրութիւններ ձեր փորձերը կը մերժեն: Քանի որ ինծի կ'արտօսէք ձեզի կարգ մը թելադրութիւններ ընել, ձեզմէ պիտի խնդրէի վերջ տալ այդ բոլորին: Ձեր հայեացքը դէպի դուրս ուղղուած է, եւ այսուհետեւ ա՛յդ է, որ պէտք է դադրիք ընելէ: Ոչ որ կրնայ ձեզի խորհուրդ տալ, ոչ ալ օգնել, ոչ որ: Մէկ ձեւ միայն կայ. դուք ձեր

մէջ սուգունցէք, որոնցէք ձեզ գրելու մղող պատճառը: Զննեցէ՛ք տեսնելու համար, որ այդ պատճառը իր արմատները կը տարածէ՞ մինչեւ ծայրագոյն խորքը ձեր սրտին: Անկեղծութեամբ պատասխանեցէ՛ք այն հարցումին, գիտնալու համար, որ մահուան դատապարտուած պիտի ըլլայի՞ք, եթէ ձեզի մերժուած ըլլար գրել: Ամէն բանէ առաջ, դուք ձեզի հարց տուէք գիշերուան ամէնէն խաղաղ պահուն՝ անհրաժեշտ է, որ գրեն: Դուք ձեզ պեղեցէ՛ք՝ գտնելու համար խորք ունեցող պատասխան մը: Եւ եթէ ան դրական ըլլայ, եթէ դուք իրաւասու ըլլայիք պատասխանելու այդ ծանրակշիռ հարցումին հզօր եւ պարզ «չեմ կրնար այլակերպ ընել», այն ատեն ձեր կեանքը կառուցեցէք, ըստ այդ անհրաժեշտութեան: Մինչեւ ձեր կեանքը, մինչեւ անոր յետին եւ ամէնէն աննշան պահերը հարկ է, որ ըլլան այդ գրգիռին վկան: Այն ատեն մօտեցէք բնութեան: Որոնցէք ձեւը այնպէս, ինչպէս ըլլայիք առաջին մարդը, ըսելու ինչ որ կը տեսնէք, ինչ որ կը զգաք, ինչ որ ձեզի համար սիրոյ կամ կորուստի առարկայ է: Սիրոյ պատմութիւն մի՛ գրէք, առաջին հանգրքուանին խուսափեցէք այդ շատ ընթացիկ եւ հասարակ ձեւերէն, անոնք եղածներուն դժուարագոյններն են, քանի որ ինքնատիպ բան մը տալ կը պահանջէ մեծ եւ արդէն հասուն ուժ, երբ զիրար կը հրմշտկեն աւանդական մեծ թիով յաջողած գործեր, որոնց մէկ մասը փայլուն է: Ուրեմն խուսափեցէ՛ք ընդհանրական բնոյթի միութեւն եւ փոխարէնը գացէք դէպի այն բոլորը, որ ձեզի կ'ընծայէ ձեր անձնական առօր-

եայ կեանքը, նկարագրեցէք ձեր տխրութիւնները եւ ցանկութիւնները, այն մտածումները, որոնք կ'անցնին միտքի ընդմէջէն եւ հաւատքը գեղեցկութեան մը հանդէպ, ինչ որ ըլլայ ան, նկարագրեցէք այդ բոլորը հպատակելով խորք ունեցող պարկեշտութեան, համեստ եւ լուռ, եւ արտայայտուելու համար դիմեցէք ձեզ շրջապատող իրերուն, ձեր երագներու պատկերներուն եւ ձեր յուշերու առարկաներուն: Եթէ ձեր առօրեան ձեզի աղքատ կը թուի, նախ դուք ձեզ ամբաստանեցէք, դուք ձեզի ըսէք, որ բաւարար բանաստեղծ չէք անոնց հարստութեան կոչ ընելու համար: Արդարեւ, անոր համար, որ կը ստեղծագործէ, աղքատութիւն չկայ, ոչ ալ խեղճ եւ անտարբեր վայր: Նոյնիսկ այն պարագային, երբ կը գտնուիք բանտի մը մէջ, որուն պատերը ձեր զգայարաններուն թոյլ չեն տար տեսնել, բան մը իմանալ այս աշխարհի աղմուկէն, ձեր տրամադրութեան տակ պիտի չունենայի՞ք միշտ ձեր մանկութիւնը, անոր արքայական եւ թանկագին հարստութիւնը, յիշատակներու այդ գանձը: Չայն ըրէք ձեր ուշադրութեան կեդրոնը: Փորձեցէք արթնցնել այդ հինաւորաց անցեալի կլանուած զգայնութիւնները: Ձեր անձը անով պիտի հզօրանայ, ձեր մենութիւնը անով պիտի ընդարձակուի դառնալու համար հազիւ տեսանելի այն բնակավայրը, որմէ հեռու պիտի մնայ ուրիշներու ժխորը:

Երբ այս ուրոյն ներսուզումէն վերադարձին, երբ այս սեփական աշխարհին մէջ ամբողջական թաթախումէն կը բխին բանաստեղծական տողեր, դուք

պիտի չմտածէք ուրիշի մը հարցնել, գիտնալու համար, որ անոնք լաւ տողե՞ր են: Դուք ոչ ալ պիտի փորձէք այդ գործերով հետաքրքրել գրական հանդէսներ, քանի որ անոնց մէջ դուք պիտի տեսնէք ինչ որ ձեզի կը պատկանի բնականօրէն եւ ձեզի սիրելի է, մաս մը՝ որպէս դրսեւորումը ձեր կեանքին: Լաւ է արուեստի գործ մը, որ կը ծնի անհրաժեշտութենէ մը: Իր ծագման հանգամանքին մէջ կը գտնուի զինք դատող վճիռը: Ահա թէ ինչո՞ւ, սիրելի՛ պարոն, միակ խորհուրդը, զոր ձեզի կրնամ տալ, հետեւեալն է. գացէ՛ք դուք ձեր մէջ, քննութեան ենթարկեցէ՛ք խորքը, ուրկէ կը բխի ձեր կեանքը, այդ աղբիւրին մէջ է, որ դուք պիտի գտնէք պատասխանը այն հարցումին՝ գիտնալու, թէ ձեզի համար ստեղծելը անհրաժեշտութի՞ւն է: Այդ պատասխանը ընդունեցէ՛ք այնպէս, ինչպէս որ պիտի արտայայտուի, առանց փորձելու աւելի պարզել: Թերեւս պիտի տեսնուի, որ դուք արուեստագէտ դառնալու կոչում ունիք: Այդ պարագային ստանձնեցէ՛ք այդ ճակատագիրը, կրեցէ՛ք անոր բեռը եւ մեծութիւնը առանց ամէն անգամ դուք ձեզի հարց տալու, թէ դուրսէն ի՞նչ շահ կրնայ գալ ձեզի, ուստի ով որ կը ստեղծագործէ պէտք է ըլլայ ինքն իր տիեզերքը, եւ գտնէ այն բոլորը, զոր կը փնտռէ ինքն իր եւ բնութեան մէջ, որուն ինքզինք կապած է:

Բայց հաւասարապէս կարելի է, որ դուք ստիպուիք հրաժարիլ, դուք ձեր եւ ձեր առանձնութեան մէջ խորանալէ ետք դառնաք բանաստեղծ (կը բաւէ, ինչպէս ըսի, զգալ, որ կարելի է ապրիլ առանց գրելու, համոզուելու համար

բնաւ չգրել): Բայց նաեւ այդ պարագային, դէպի ինքզինք վերադարձը, որուն ձեզ կը հրաւիրեմ, ի գուր կատարուած պիտի չըլլայ: Ձեր գոյութիւնը, յամենայն դէպս, այնտեղէն մեկնելով պիտի գիտնայ գտնել ուրոյն ուղի մը, որ ըլլայ լաւ, հարուստ եւ ճոխ, ահաւասիկ ասիկա կը մաղթեմ ձեզի, աւելի քան ինչ որ կրնամ ըսել:

Ուրիշ ի՞նչ ըսել ձեզի: Ինծի կը թուի, թէ խօսեցայ նկատառելի ամէն բանի մասին, եւ ըսուեցաւ ինչ որ պէտք էր ըսուէր, եւ եզրակացնելու համար կ'ուզէի ձեզի կրկին միայն մէկ խորհուրդ տալ. զարգացէ՛ք զուսպ կերպով, հպատակելով ձեր ուրոյն հոլովոյթին: Դուք կրնաք միայն այդ ընել, աւելի կրնաք խանգարել ձեր հայեացքը՝ զայն դէպի դուրս ուղղելով եւ անկէ սպասելով պատասխանները հարցումներու, որոնց կրնայ իրապէս պատասխանել ձեր ամէնէն խոր զգացումը, շատ խորունկ լուռ պահու մը:

Ինծի համար մեծապէս հաճելի եղաւ ձեր նամակին մէջ գտնել Ուսուցիչ Հորաչէքի անունը: Այդ սիրելի գիտունին նկատմամբ միշտ ունիմ մեծ յարգանք,

ինչպէս նաեւ տետղ երախտագիտութիւն: Կ'ուզէի՞ք, եթէ կը հաճիք, իրեն փոխանցել իմ այս զգացումներս: Իր կողմէ մեծապէս ազնուութիւն է դեռ զիս յիշել, եւ այդ կը գնահատեմ:

Այս բանաստեղծութիւնները, զորս բարեկամաբար ինծի վստահեցաք, ձեզի պիտի դրկեմ այս նամակին հետ միաժամանակ: Եւ կրկին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեզի՝ ձեր ցուցաբերած խոր եւ սիրալիր վստահութեան համար, որուն համար ճիշդ ըրի տրուած անկեղծ այս պատասխանով, կարողութեանս ներած չափով քիչ մը աւելի արժանի ըլլալ, ինչ որ իրապէս չեմ, քանի որ ես ձեզի համար օտար եմ:

Իմ ամբողջ
պատրաստակամութեամբս
եւ ամբողջ համակրանքովս՝
Ռընէ Մարիա Ռիլքէ

*Ֆրանսերէն թարգմանութենէն
հայացուց
Յ. Պ.*

ՕՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԷՍ

ՔԱՐՏԵՍԻՆ ԿՐԱՅ ԿԷՏ ՄԸ, ՖՐԱՆՍԱՑԻՆ Կ'ԸՍԷ «ԽԻՃԸ», ԸՌՄ ԱԼ ԸԱՅԵՐ ԿԱՆ

Տարիներ է ի վեր ընտանիքի անդամներով «արձակուրդ» այն վիճակի մեջ չէի գտնուած: Պատահեցաւ: Զիս ալ տարին Հնդկաց ովկիանոսին մեջ Ֆրանսայի մաս կազմող-պատկանող կղզի մը: Ընդունուած օրէնքով, այդ հազարաւոր մղոններ հեռու գտնուող կղզին «Ֆրանսա» է, նահանգ մը, ինչպէս կ'ըսեն: Կէտ մը՝ քարտէսին վրայ: Մատակասկար կղզիին (700 քիլոմէթր

հեռու դէպի արեւելք) եւ Մորիս կղզիին (170 քիլոմէթր դէպի հարաւ-արեւմուտք) միջեւ: Կղզին ունի 200 քիլոմէթր շրջագիծ: Միշտ վառ իր հրաբուխները կը մխան, լաւան կը հոսի եւ կղզիին տարածութիւնը տեսաբար կ'աւելցնէ:

Արեւադարձային կլիմայով աշխարհի մը, ուր բուսականութիւնը եւ ծառերը իսկական կանաչ են, մուգ կանաչ, տարբեր տեսքերով եւ գոյներով, ամէն բան յորդառատ է. հեքիաթային տերեւներ, բոյրեր: Հուրհուրան շառ կարմիր ծաղիկներով ծառ կայ, այդպէս է արդէն անունը. հուրհուրան (flamboyant): Ժայթքող բնութեան վկայութիւն:

Անցեալին կղզին եղած է անբնակ: Այդ 350 տարի առաջ էր: 1710-էն, ետք կը դառնայ ֆրանսական գաղութ, եւ կը զարգանայ հողամշակութիւնը, մասնատրաբար շաքարեղէգի: 1848-ին գերութեան դրութիւնը վերջ կը գտնէ կղզիին վրայ: Դեկտեմբեր 20-ին ատիկա տօնուեցաւ: Մնանկացած ազնուականներ հոս եկած են տնտեսական յաջողու-

Հուրհրան ծառ

թիւն գտելով եւ իրենց անուան առջեւ գտնուող ազնուականութեան նշան «de» մասնիկին համար հարուստ տեղացիներու աղջիկներուն հետ ամուսնացած են, նոյնիսկ տարիքի մեծ տարբերութիւններով՝ ծնունդ տալով ունեւորական դասակարգի մը, որ կը շարունակուի:

1946-ին կղզին կը դառնայ Ֆրանսայի նահանգներէն մին: Գործազրկութեան տոկոսը 25 առ հարիւր է: Մեծ է տոկոսը անոնց, որոնք պետական նպաստներով կ'ապրին: Բայց տոկոսային հաշիւով, Ֆրանսայի բաղդատած, յատուկ բարձր եկամտահարկի ենթակայ ուշագրաւ թիւով մեծահարուստներ կան:

Բազմաթիւ ցեղեր եւ կրօններ կ'ապրին կողք կողքի, կան նոյնքան լեզուներ, որոնք ծնունդ տուած են ինքնատիպ բարբառի մը, որ կը կոչուի «քրէօլ»: Ուշագրաւ է հանդուրժողութիւնը, դուրսէն եկողին համար տեսանելի տարբերութիւնները գոյութիւն չունին կղզիի բնակիչներուն համար:

Տարածութիւնը 2512 քառակուսի քիլոմէթր է, բնակչութիւնը՝ 839.500: Կազ-

մակերպուած զբօսաշրջութիւնը գլխաւոր եկամուտն է կղզիին:

Այս հեռաւոր կղզիին մէջ կեանքը սուղ է, հակառակ գործազրկութեան: Փողոցները նեղ են, խճողուած: Բլուրներու վրայ գտնուող գեղեցիկ եւ լուսաւոր տունները երթալը քիչ մը արկածախնդրութիւն է, ճամբան նեղ է, յաճախ առանց մայթի եւ խիստ դարձ-դարձիկ: Հոս ալ խուժած են ինքնաշարժները, յաճախ քիչ մը աւելի հին: Վարորդները երեւութապէս զգոյշ են:

Մարդիկ ժպտուն են, ոչ-մեծաթիւ եւրոպացիի տեսքով մարդոց կողքին կան ասիականներ, մալկաշներ (որոնց Ս. Ծննդեան կրօնական արարողութեան ներկայ եղանք առանց բան հասկնալու), մալեզիացիներ, հնդիկներ արաբներ, չինացիներ եւ տարբեր դիմագիծերով ասիացիներ: Բայց ամէնէն ուշագրաւը տեսակաւոր խառնածիններու տիրական ներկայութիւնն է, յաճախ նրբամարմին եւ սլացիկ հասակով տղաք եւ աղջիկներ:

Մարդիկ, այրեր եւ կիներ, ժպիտով կը դիմաւորեն ծանօթը եւ անծանօթը, մանաւանդ՝ ծառայասէր են: Հիւանդա-

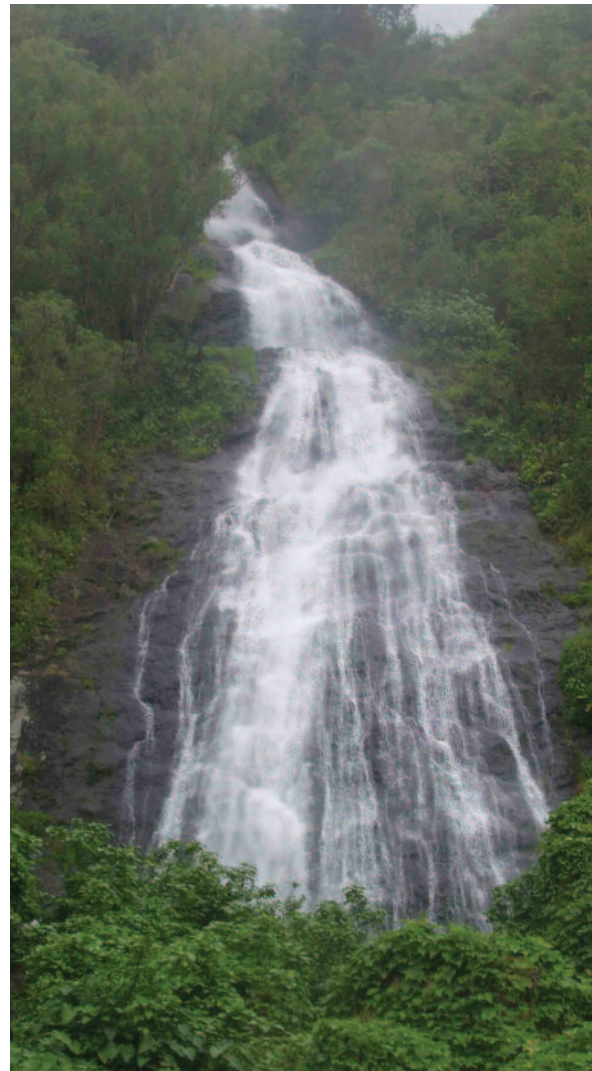
նոցի մը ցուցանակէն ետք կը հանդիպիք կղզիի բնական հարստութիւններու ցուցանակին: Տուներու մէջ մեծադիր լուսանկարներ ուշադրութիւն կը հրաւիրեն ծովային եւ բուսական հարստութիւններու վրայ. հարիւրաւոր տեսակներ ձուկերու, թռչուններու, բոյսերու, ծաղիկներու եւ պտուղներու: Բնութիւնը դեռ վայրագ է, չէ աղարտուած, հակառակ քաղաքակրթութեան թափանցումին:

«Սալագիէ»ն կղզիին կեդրոնն է, ոլորապտոյտ եւ բարձրացող ճամբաներով հոն կը հասնիք: Հոս կարելի է բնակիլ բնութեան հետ մնայուն հաղորդութեան վիճակի մէջ, ապականութեան եւ բնութեան խաթարման հետքերը նուազագոյնն են: Գերութենէ փախած Մատակասկարի ստրուկները հոս բնակութիւն հաստատած են, ուր չէին կրնար հասնիլ իրենց «տէրեր»ը՝ զիրենք վերադարձնելու համար: Ինքնատիպ, մեծ եւ կախուած տարաշխարհիկ ծաղիկներ կան, ինչպէս թունաւոր «մահուան փողերը» (les trompettes de la mort): Քանի մը սերունդէ ի վեր հոն կը բնակին ընտանիքներ, առանց վարակուելու մեծ քաղաքներու սիրոյ տենդէն:

Պատմութեան ի՞նչ արկած. Փարիզէն շուրջ տասը հազար քիլոմէթր հեռու՝ Ֆրանսա... Պէտք է հարցնել եւ իմանալ, որ Վերսէնժեթորիքս հոս եկա՞ծ է հռոմէացիներուն դէմ կռուելու համար:

Մեր ժամանման յաջորդ օրը փորձեցի հայեր գտնել: Նոր Զելանտա կամ Չիլի հասնող հայերը կրնային նաեւ հոս հասնիլ: Փորձը չյաջողեցաւ: Բայց երեկոյեան իմացայ, որ հայեր կան,

ինչպէս գնդասեղ մը յարդի պարկի մը մէջ: Եւ կրկին յիշեցի Վահրամ Մավեանը, որ տխրեցնող հպարտութեամբ կը գրէր, թէ «ամէն տեղ հայ կայ», կամ ուրիշ մը չես գիտեր քաղաքական ո՞ր (չ)իմաստութեամբ կը բարբառէր, որ «մենք համաշխարհային ազգ ենք»: Ի՞նչ խորհիլ: Բռնագրաւեալ Հայաստանը լքած, լծուած ենք մոլորակի նուաճմա՞ն, խորհելով, որ եթէ մոլորակը նուաճենք Վանը, Մուշը, Սասունը,

Հարսիս քօղը

Կարսը, Արտահանը կ'ազատագրուին...

Հիմա Փարիզ եւ Պէյրութ կը քնանան, իսկ Լոս Անճելըս կ'ընթերեն: Առաւօտեան այս ժամուն, հոս արդէն շատեր աշխատանքի ճանապարհին են, եթէ թոշակառու կամ պետական նպաստով ապրողներ չեն, կամ՝ կեանքի վերջալոյսը համեմել փորձող թոշակառուներ, որոնք հոս են փախչելով մեծ քաղաքներու գորշութենէն, արեւով հարբելու համար:

Հեռուն կաթնագոյն լոյսի մէջ անհունի վերածուած է ովկիանոսը, որ կը տարածուի սպիտակ քաղաքէն անդին: Կը սպասեմ, որ օրը սկսի: Համացանցի պաստառին վրայ՝ հայու ազգանուն մը, մորթի բժիշկ մը: Հայու անուն մը հաւանօրէն, եթէ պարսիկ կամ հնդիկ չէ, հողի եւ շէնքի առուվաճառքի ընկերութիւն մը, ԱԶԱՏ: Ուրիշ մը՝ հաշուապահ: Մենեակիս մէջ նստած, համացանցը կ'առաջնորդէ քայլերս. հասցէ եւ հեռաձայնի համար: Կապի յոյս մը... Պիտի յամառիմ:

Ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ հայեր պիտի հասնէին Հնդկաց ովկիանոսի կուշտը: Մեր գիտակցական կեանքը արդէն հարցումներու շղթայ է, եթէ դեռ «Կաղանդ պապա»ին կը հաւատանք: Նոյնիսկ երբ մեր հարցումները անպատասխան կը մնան:

Հայեր չգտայ դեռ, բայց գացինք լողալու: Ովկիանոսի այս մասը արշաւանքի վայրն է շնաձուկերու, ծովափէն քիչ հեռու, բուստի (corail) գօտի կայ, որուն ետին ովկիանոսէն անջատուած ծովալիճ գոյացած է: Ամենէն մսկոտներն անգամ անվարան կը թաթխուին

ջուրին մէջ: Շնաձուկերու յարձակման ենթարկուելու վտանգ չկայ, առանց թել կամ սրունք կորսնցելու կարելի է յոգնած մարմինները թրջել եւ պղնձագոյն դարձնել, յայտնի ընելու համար, որ ծովափ գացած ենք:

Շուկաները գունագեղ են: «Ֆրանսա» է այս կղզին, բայց ովկիանոսի բոլոր ցեղերը, գոյները, կրօնները կողք կողքի են, մինչեւ կղզիին կեդրոնական մասերը: Ինչպէս Նիւ Եորքի Քուինզը, հոս ալ ապագայ մարդկութեան խմորման տաշտն է կարծէք, «լապորաթորիա»ն: Հետաքրքրական. քանի որ ծովափը վտանգաւոր է, կղզիին կեդրոնական մասերը դարձած են զբօսավայր, ուր կը շրջիք տեւաբար ոլորուող նեղ ճամբաներով, մագլցելով, ուր ձեզ կը դիմաւորեն անտառապատ ցից լեռները, որոնց կողերէն հարիւրաւոր մեթր բարձրութիւններէ վար կը թափին բազմաթիւ ջրվէժներ, բանաստեղծական անուններով, ինչպէս «հարսին քողը» (la voile de la mariée):

«Ամէն տեղ հայ կայ»... Ալ չենք հարցներ, թէ ինչո՞ւ, ինչպէ՞ս, մանաւանդ՝ մինչեւ ե՞րբ: Ազգի գոյութեան կան հարց եւ խնդիր, որ այլեւս չ'անհանգստացներ, կ'ընդունինք վատութեան հասնող ճակատագրապաշտութեամբ:

Վերջապէս հնչեց հեռախօսի զանգը: Ըստ սովորութեանս հարցուցի, որ պարոն Սթեֆան Տէր Գրիգորեանը հայերէն կը խօսէ՞ր: Պատասխանը ոչ զարմանալի, բայց ցուցնող. «Ո՛չ, դժբախտաբար»: Եթէ այդ «դժբախտաբար»ի գիտակցութիւնը կայ, ինչո՞ւ գիտակցական ոստումը չէ կատար-

Լա Ռեիսիոնի հրաբուխը՝ La Fournaise

ուած, չի կատարուիր, հոս է հոն, «ամէն տեղ հայ կայ»ի աշխարհին մէջ, այր է կին, զաւակ ու հարս է թոռներ: Այս կղզիին վրայ իջեւանած հայը հաշուապահական ընկերութեան մը տէր է: Կապ ունի՞, ունեցա՞ծ է «հայրենակիցներու» հետ, թէ՞ հայութիւնը ծագման մը յիշողութիւնն է:

Ժամադրուեցանք է մէկ ընտանիք երեք սերունդ տեսութեան գացինք, ծովափի «Ռոլան Կարրոս» սրճարանը, օդակայանն ալ այդպէս կը կոչուի, կղզիի հերոս օդաչու զաւակին անունով: Սիրալիր անձ էր Սթեֆան Տէր Գրիգորեանը, շուրջ քառասուն տարեկան երիտասարդ մը, որ ընտրած է այս կղզին բնակիլ, ուր ընկերային ախտերը է չարագործութիւնները զգալապէս նուազ են, կ'ըսէ: Մայրը ֆրանսուհի է, իր տիկինն ալ ֆրանսուհի է, երկու աղջիկները կը կոչուին Նայիրի եւ Սեւան, յուզիչ հաւատարմութիւն մը, «զգացումով հայ» ըլլալու պէս: Մարսիլիայի հայկական Պոմոն թաղամասը բնակող մեծ մայրը Հայաստան տարած է այցի, տպաւորուած վերադարձած է: Ինք

ծնած է մեծցած է հայաշատ Իսի-լէ-Մուլինօ քաղաքը:

Հայ կար Հնդկաց ովկիանոսի կղզիին վրայ: Այս ովկիանոսը Վանայ ծովակ չէր...

Ժամանակին հայ «գիտուն» մը հաշուած էր, թէ Անգլիոյ իշխանուհին 1/64-րդ տոկոսով «հայ» էր: Ի՞նչ են տոկոսները Սթեֆանի, Նայիրիի եւ Սեւանի համար, եթէ տխմարի ոչինչ նշանակող պատասխանով չգոհանանք է չըսենք՝ «100 տոկոսով հայ, 100 տոկոսով ֆրանսացի, անգլիացի, յոյն, եթովպիացի... կամ... թուրք»: Յաճախ լսուող հաճոյակատարական աժան ամբոխավարութիւն մը: Թէ՛ նկարագիր դարձած «սալամ ալէք»...

Բայց ո՞ր պէտք է դասաւորել այս այրը, կինը, Նայիրին եւ Սեւանը...

Ուրիշ քանի մը հայեր ալ կան, բայց Սթեֆան կ'ըսէ, թէ թիով այնքան քիչ են, որ չեն կրնար հաւաքուիլ, «ակմբային կեանք» ունենալ: Տուաւ ուրիշ երկու հայերու հեռախօսներու համարները, Նշան Քաժաժեան, Ֆրանգ Ահաբոնեան, առաւել բժիշկ Գրիգորեանը:

Եթե յաջողիմ, երեքին ալ պիտի փորձեմ հանդիպիլ: Հետաքրքրական է գիտնալ, թէ անոնք ինչպէ՞ս կ'ապրին հայութիւնը: Նման «ապրիլ» մը կա՞յ, թէ նման մտմտութիւններ ժամանակավրէյ շատախօսութիւններն են նոր աշխարհի գնացքը փախցուցած ժամանակավրէյ մարդոց: Մարդոց՝ որոնք իրենք զիրենք դատապարտած են քարափին մնալու, երբ գնացքները կը մեկնին...

Բայց կղզին իր գեղեցկութիւնները ունի: Այցելութիւն դէպի կղզիին կեդրոնը, արեւադարձային կանաչի ընդմէջէն: Բոյրեր, համեմներ: Յիգ բլուրներու կողին հեքիաթի պարիկներու յատուկ տուններ, սպիտակ: Բնութիւնը ձեռքով

կարելի է բռնել: Աստուածատուր ժպիտը անպակաս է:

Ծովափնեայ կանաչներու միջեւ բացուած ճանապարհները կը տանին «վանիլ»ի (vanille) մշակման պարտէզները, մշակութիւն մը, որ արուեստ է, նաեւ ժամանակակից «բժշկութիւն»: Եթէ Մատակասկարի «վանիլ»ի բեղմնաւորման աշխատանքը կը կատարեն թոշող միջատները, հոս ծաղիկները մէկ առ մէկ կը բեղմնաւորուին կիներու ձեռքով, որոնք կը կոչուին «ամուսնացնողներ», (les marieuses): Ինչպէս կիներ կ'երթան ասդին-անդին «զաւակ ցանել» տալու համար: Այդ բոյր-համեմը մեզի ծանօթ է, երբ ճաշարանը կամ մայրի սրճարանը նստած պաղպաղակ

Սալազա

կը համտեսենք: Կը մնայ յուշ-պատկերը երազային-դրախտային բազմաբուրեան առկախ պարտէզներու...

Ծովեզերքէն կը հեռանանք, բայց ան միշտ մեր աչքին առջեւն է, ձախին: Հոս է, որ հրաբուխի լաւան հոսած է, սեւցած տարածութիւններ, մոխիր, քարեր: Մարդոց համար երեւոյթները երբեմն հրաշք կը թուին: Լաւան հոսած է տարածուած է, բայց կանգ առած եկեղեցիի դռնէն երկու քայլ առաջ: Եկեղեցին կոչած են «Լաւայի Աստուածամայր» (Notre Dame des Laves): Աւելի վար, դէպի ծով, լաւայի հոսքի դաշտն է, ընդարձակ տարածութիւններ, ծածկուած հրաբուխի մոխիրով եւ լաւայով: Այդ այրած տարածութեան վրայ արդէն կը բուսնին կանաչներ: Ինչպէս մոլորակի առաջին ժամանակներուն:

Արշաւանք դէպի հրաբուխը: Գազաթներ՝ որոնք կը ցցուին 3.000 մետրէ վեր:

Հրաբուխի ստորոտը, շուրջը, սովորութիւն է ըսել «լուսնային պատկեր» է, մէկ նայուածքով կարելի չէ գրկել խորութեան վրայ տարածուող լեռնադաշտը, ուր հոսած է լաւան, եւ տարածուած է հրաբուխի մոխիրը: Ոմանք, երբ իրենց ժամանակը եւ ուժը կը ներեն, կը հասնին երեկոյեան, եւ յաջորդ առաւօտ քալելով կը բարձրանան մինչեւ հրաբերան, մարզիկի քայլերով հինգ ժամ երթողարձ: Ամայի այդ տարածութիւնները խնամուած են զբօսաշրջիկներու հաճոյքին եւ հանգիստին համար:

Վերադարձ՝ իրարու նմանող տարբեր ճանապարհներով: Սարդի ուտայններ: Փերփինեանցի ֆրանսացի-

պասք կին մը ճաշարան ունի, եւ մեզ կ'ընդունի աղմկոտ սրտբացութեամբ, տեղական-քրէոլ ճաշատեսակով, համեմուած բոյրերով եւ կծուով:

Վերջին կանգառ մը: Խոր ձորաբերանի բարձունքէն կը դիտենք գիւղակ մը, ըսին ութսուն բնակիչով, ո'չ ինքնաշարժ կայ, ոչ իսկ հեծանիւ: Կողքին՝ ջրվէժ մը: Հոն կան մարդիկ, որոնք երբեք քաղաք չեն գացած, եւ մեծ թիւ կը կազմեն հարիւրամեաները: Մենաստան մը... Հայերը ասդին-անդին վանքեր շինած են, այս վայրին ծանօթ չեն եղած, ապա թէ ոչ հոս ալ հպարտութիւն առթող վանք մը կ'ունենայինք:

Շուկաները տարաշխարհիկ պտուղներով, բանջարեղէններով, համեմունքով կը կապեն այցելուն: Վաճառողները իսկական մեկնաբաններ են: Անձանձրոյթ կը բացատրեն, առանց յոգնելու, յաճախորդ-հիւրը գոհ ձգելու սիրալիրութեամբ:

Շատեր հոս կու գան եւ քալելով կը շրջին կղզիին մէջ եւ շուրջ: Յարափոփոխ տեսարանները եւ բնութիւնը հրաւեր են կղզիին շուրջ դառնալու, կամ լայնքի եւ երկայնքի 50x80 քմ.ը չափելու: Բայց այդպէս ալ դիւրին չ'աւարտիր այդ արկածախնդրութիւնը: Կը մնայ շփացած քաղքենիի զբօսաշրջութիւնը, քանի մը հարիւր եւրօ վճարելով կղզին տեսնել երկինքէն՝ ... ուղղաթիւով:

Հոս ամառնային արձակուրդ է: Փառիզ, Նիւ Եորք կամ Պէյրութ ձմեռ է:

Քանի մը հայու անուններով մարդոցմէ միայն մէկը տեսայ: Դեռ բժիշկ մը, նկարահանող մը եւ առետրական մը ունին ցանկիս վրայ: Թերեւս հեռ-

ուէն աւելի դիւրին պիտի ըլլայ անոնց հետ խօսիլ: Համացանցով աւելի դիւրին կը հետեւիմ կեանքին, հայերուն: Ինքզինքս գրեթէ հեռու չեմ զգար: «Հորիզոն» եւ «Ազդակ» լուրերը կը հաղորդեն: Ովկիանոսին մէջտեղ բուսած այս կղզիին վրայ ոչ ոք տեսած է այդ թերթերը: Փորձ մը. Լիբանանի «Վանայ Չայնը» հասաւ Հնդկաց ովկիանոս: Հեռուն եւ մօտը ժամանակավրէպ բացատրութիւններ են:

Այսօր բարեւ փոխանակեցինք մեր տան դիմաց բնակող անձին հետ: Յիսուն չորս տարեկանին թոշակառու դարձած է: Տարածուն հողամասի մը վրայ ընդարձակ բնակարան ունի, արեւադարձային ծառերով եւ պտղատու ծառերով: Երջանիկ է: Ոչ լեզու եւ ոչ ինքնութիւն պահելու հոգ: Չաւակը Կալէսի երկիրը գացած է եւ հոն ալ ընտանիք կազմած է: Ազգի մէջ մնալու եւ ազգ պահելու հոգ չունին: Անոնք իրենց զաւակներուն Սիլվա Կապուտիկեանի

«Խօսք իմ որդուն»ը սորվեցնելու հոգ չունին: Թէեւ կան նորահայեր ալ, որոնք բուժուած են այդ հոգէն:

Տոպրակ մը լեցուն «մանկ» տուաւ: Ըսած էր, որ ուտող չկայ, եւ անոնք ծառին վրայ կը փտին:

«Մանկ»երը եթէ փտին, կ'իյնան ծառին տակ եւ վերստին կը պայթին արեւադարձային պտուղները: Ո՞ր ծառի բունին տակ պիտի իյնան Սեւանները, Նայիրիները, Թամարները, Թադէները, որպէսզի շարունակէ ծաղկիլ հայոց «կենաց ծառը», որուն պատկերները կան Արշակունիներու դամբարանին մէջ, Երեսնէն Աշտարակ տանող ճամբուն վրայ տեղ մը: Այս ալ քարափին մոռցուածի մտալկում պատճառող հարցում է...

Մեծերը չեն պատասխաներ, պրզտիկները պատասխան չունին...

*Դեկտեմբեր 2013,
Սէն Տընի տէ լա Բէիւնիոն*

Մելինե Անումեան ծնած է 1977-ին, Երեւան: Երեւանի Պետական համալսարանի արեւելագիտության-թրքագիտության բաժինը աւարտած է գերագանցության վկայականով: 2002-ին, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-կաճառին կողմէ 3 ամիսով դրկուած է Պոլիս, եւ օսմաներէնի խտացուած դասընթացքի հետեւած է: Որպէս աւագ դասախօս հրաւիրուած է Երեւանի «Հրաչեայ Աճառեան» համալսարանը, ուր 3 տարի դասախօսած է թուրք գրականութիւն: 2009-ին սկսած է աշխատիլ «Արեւմտահայոց հարցերի ուսումնասիրութեան կենտրոն» գիտահետազօտական հիմնադրամին մէջ՝ որպէս գիտաշխատող եւ թրքերէն բաժնի պատասխանատու: 2010-ին թրքերէնէ հայերէն թարգմանութեամբ Երեւանի մէջ տպագրուած է թուրք ժամանակակից թատերագիր Հասան Էրքեքի «Շեմէ» երկը: 2011-ին հրատարակուած է իր առաջին մենագրութիւնը՝ «Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատաւարութիւնների վաւերագիրները ըստ օսմանեան մամուլի» վերտառութեամբ: 2012-ին, պաշտպանած է թեկնածուականատենախօսութիւն՝ «Հայոց ցեղասպանութեան խնդիրը երիտթուրքերի դատաւարութիւններում (1919-1921 թթ.)» թեմայով: Հեղինակ է բազմաթիւ գիտական եւ հրապարակախօսական յօդուածներու: Չեկուցումներով մասնակցած է հանրապետական եւ միջազգային գիտաժողովներու: Կը շարունակէ աշխատիլ Հայաստանի հանրային ձայնասփիւռին եւ «Արեւմտահայոց հարցերի ուսումնասիրութեան կենտրոն»ին մէջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ (POLITICIDE) ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՇԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Քաղաքական սպանություն (politicide). ցեղասպանագիտության մեջ հենց այս եզրով է սահմանում ցեղասպանության զոհ հանդիսացող ազգի կամ ժողովրդի քաղաքական, հասարակական, ռազմական եւ մշակութային գործիչների կանխամտածուած եւ զանգուածային ոչնչացումը՝ ցեղասպանությունն իրականացնող դահճի կողմից: Նպատակը մէկն է՝ ցեղասպանության իրագործումից առաջ կամ ընթացքում զրկել տուեալ ազգամշակութային խմբաւորման (էթնոսին)՝ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումն ստանձնելու կարող ուժից: Փրոֆ. Նիկոլայ Յովհաննիսեանի բնորոշմամբ, «քաղաքական սպանութեան նպատակն է գլխատել ցեղասպանութեան ենթակայ ազգին եւ կոտրել նրա դիմադրողական ոգին, որը գործողութիւնների ազատութեան լայն դաշտ է ստեղծում ցեղասպանութիւնը կիրառող պետութիւնների եւ կառավարութիւնների համար՝ զանգուածային սպանող կազմակերպելու առումով»¹:

Հայոց ցեղասպանութեան դէպքում քաղաքական սպանութեան մեկնարկը

տրուեց 1915 թ. Փետրուարին, երբ երիտթուրքական կառավարութեան հրահանգով բանակ զօրակոչուեցին զէնք կրելու ունակ շուրջ 60 հազար հայ տղամարդիկ: Դա ձեւական զօրահաւաք էր, քանի որ հայ զինուորներից ստեղծուեցին բանուորական գումարտակներ, եւ նրանց ստիպեցին փորել սեփական գերեզմանները: Այդպիսով, հայ բնակչութիւնը զրկուեց մարտունակ ուժից²:

Քաղաքական սպանութեան յաջորդ փուլը հայ մտաւորականների՝ քաղաքական, հասարակական եւ մշակութային գործիչների զանգուածային բնաջնջումն էր, որի սկիզբը դրուեց Հայոց ցեղասպանութեան մեկնարկը համարուող 1915 թ. ապրիլի 24-ին:

Հարուածն ուժգին էր յատկապէս Կոստանդնուպոլսում, որտեղ բնակւում էր հայ մտաւորականութեան սերուցքը՝ բազմաթիւ գրողներ, արուեստագէտներ եւ գիտնականներ:

Հայ ականաւոր գործիչների ձերբակալութիւնները Կոստանդնուպոլսում անձամբ ղեկավարում էր Պոլսի ոստիկանապետ Բեդրի բէյը: Նրան աջակ-

ցում էին նաեւ քաղաքական գծով իր տեղակալը՝ Ռեշատը, եւ ընդհանուր անվտանգութեան պետ Ջանփոլադը: Ըստ երիտթուրքական իշխանութիւնների կողմից կանխաւ պատրաստուած սեւ ցուցակների՝ յատուկ կնքուած ծրարներ էին ուղարկուել ոստիկանական բոլոր տեղամասերը³: Հին տոմարով 1915 թ. Ապրիլի 11-ին, 12-ին եւ 13-ին տեղի ունեցան հայ քաղաքական, հասարակական եւ մշակութային գործիչների բազմաթիւ ձերբակալութիւններ: Այդ կալանաւորումների մասին հետեւեալն է պատմում Հայոց ցեղասպանութիւնը վերապրած մտաւորականներից ազգային երեսփոխան Բիւզանդ Պոզաճեանը. «Վերջապէս երբ գրասենեակ հասայ, հոն լիովի տեղեկութիւն առի, թէ ո՞ր դասակարգի անձնաւորութիւնք ձերբակալուած էին, եւ այն ատեն միայն համոզում գոյացուցի, թէ քաղաքական նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն էր այս, եւ թէ հայ մատնիչներու կողմէ նախապէս պատրաստուած ցուցակներու վրայ կատարուած էր: Նախասկիզբն էր այս հայ տարագրութեան դժոխային ծրագրին, զոր Իթթի-հատական կուսակցութեան դաւաճան պետերը պատրաստած էին Գերմանիոյ դժոխմբեր խորհրդով»⁴:

Ձերբակալուած հայ մտաւորականների առաջին խումբը, որը շուրջ 200 հոգի էր կազմում, ազատագրուեց Պոլսոյ կենտրոնական բանտում՝ մեծերհանէում: Կալանաւոր 5 հայ հոգեւորականներից ծայրագոյն վարդապետ Գրիգորիս Պալաքեանը, ով հրաշքով ողջ է մնացել Եդեռնից, վերյի-

շում է. «...Ահա բանտին հսկայ երկաթեայ դռներն չարագուշակ ճոխնչով մը, կրկին բացուեցան: Խուռներամ ներս հրուեցան բազմաթիւ դէմքեր, ամենքն ալ ծանօթ յեղափոխական պետեր, հանրային գործիչներ եւ անկուսակցական եւ նոյնիսկ հակակուսակցական մտաւորականներ: Մէկ քանի ժամն անգամ մը, մինչեւ առաւօտ բանտ բերուած նորանոր ձերբակալեալներով, գիշերային խոր լռութեանը մէջ, բանտի ամրակուռ եւ բարձր պարիսպներուն ետեւ, տակաւ եռուզեռն կ'աճէր, քանի բանտարկեալներու բազմութիւնը կը ստուարանար: Իբր թէ նոյն գիշերը՝ բանտին այդ խաւարին նկուղներուն մէջ ժամադիր եղած ըլլային: Մայրաքաղաքի հայութեան հանրային աչքառու բոլոր գործիչները՝ ժողովական, երեսփոխան, յեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ատամնաբոյժ, վաճառական, սեղանաւոր եւ այլ, ամէն դասակարգէ ազգայիններ: Մէկէ աւելի անձեր բերուած էին նոյնիսկ սենեակի զգեստներով եւ հողաթափերով: (...) Ամենքս ալ հետամուտ էինք լուծելու այս առեղծուածը եւ պատասխան կը փնտռէինք սա հարցերուն, բայց ինչո՞ւ աս հարիրաւոր ձերբակալութիւնները, եւ արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր վախճանը»⁵:

Քսանչորսժամեայ բանտարկութիւնից յետոյ, 1915 թ. Ապրիլի 25-ին ձերբակալուած հայ մտաւորականները տարւում են Պոլսոյ Հայտարփաշա երկաթուղային կայարան, որտեղից էլ գնացքներով աքսորւում⁶: Հայ ականաւոր գործիչների մի մասը՝ 75 հոգի, ճա-

նապարհին առանձնացում է եւ ուղարկում Այաշ, իսկ միւս մասը՝ Անգարա: Այաշ արքայութեան տեղափոխում են սոյն քաղաքի ծայրամասում գտնուող «Սարը Զըշլա» գորանոցում եւ ենթարկում ահաւոր տանջանքների⁷: Այաշի արքայութեան շարքում են եղել հայ մտքի այնպիսի ականաւոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ յայտնի դաշնակցական գործիչներ Խաչատուր Մամուլեանը (Ակնունի), Գարեգին Խաժակը, Ռուբեն Զարդարեանը, Սարգիս Սինասեանը, ազգային երեսփոխաններ Յարութիւն Ճանկիւլեանը, Նազարեթ Տաղաւարեանը, Համբարձում Պոյաճեանը (Մեծն Մուրատ), Յարութիւն Շահրիկեանը, բանաստեղծ Սիւսանթոն, դերասան Ենուք Շահէնը, վիպագիր Սմբատ Բիւրատը, բժիշկներ Խաչիկ Պարտիզակեանը, Կարապետ Փաշայեանը, Տիգրան Ալլախլարտին եւ այլք⁸: Նրանց շարքում գտնուող ազգային երեսփոխան Բիւզանդ Պոզաճեանի խօսքերով, «Այաշի մէջ բանտարկուած էին հայ մտաւորական դասակարգին ամենէն կարկառուն դէմքերը, զորս կառավարութիւնը «քաղաքական յանցապարտ» տիտղոսով որակած էր»⁹:

Այաշի կալանաւորներից հնչակեան գործիչ Համբարձում Պոյաճեանը, կառավարութեան որոշմամբ, ուղարկուեց Կեսարիա, իբրեւ թէ տեղի ռազմական արտակարգ ատեանում դատուելու համար, սակայն կախաղան բարձրացուեց:

Այաշի արքայութեանը երբեմն խորհրդակցական գաղտնի ժողովներ էին գումարում այստեղ՝ Խաժակի կամ

Ակնունու նախագահութեամբ: Ըստ այդ ժողովներից մէկի ժամանակ կայացուած որոշման՝ նրանք հեռագրով դիմեցին Ներքին գործերի նախարարութիւն՝ խնդրելով կա՛ն դատել իրենց, կա՛ն ազատ արձակել, սակայն՝ ապարդիւն¹⁰: 1915 թ. Օգոստոսի կեսերին, Անգարայի փոխնահանգապետ Աթրփի հրամանով, Այաշի արքայութեանը սպանում են՝ քարկոծուելով եւ սուինահար արուելով: Ուշագրաւ է, որ այաշցի տասնապետ Ֆաշիլօղլու Ռեֆիքը չի ցանկացել կրակել հայ երեսփոխանների վրայ, սակայն կատաղի կոմիսար Զեքի Հասանը եւ Չաուշ Հուրշիտը զազանաբար կոտորել են նրանց: Չաուշ Հուրշիտը, Անգարա վերադառնալով, շնական կերպով (ցինիկաբար) պատմել է. «Երբ կոտորածը սկսանք, սպանողների աղիողորմ ճիչերով, վայնասիւններով ձորը եւ լեռը կը թնդար: Ես դուրս եկայիս Փաշայեանի աչքերը նախ փորեցի, ապա վիզը կտրեցի եւ ահաւասիկ անոր ոսկի շղթան ու ժամացոյցը»¹¹:

«Տարագրեալ մտաւորականների միւս խումբը (մօտ 150 հոգի) ուղարկուեց Չանքըրը: Այս խմբում էին գտնուում հայ մտաւորական սերունդի այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ Կոմիտաս վարդապետը, ծայրագոյն վարդապետ Գրիգորիս Պալաքեանը, հայ ականաւոր բանաստեղծ ու բժիշկ Ռուբեն Զիլինկիրեանը (Ռուբեն Մեւակ), բանաստեղծ եւ դաշնակցական գործիչ Դանիէլ Վարուժանը, փաստաբան Գասպար Զերագը, «Սապահ» պարբերականի խմբագիր եւ Ռամկավար ազատական կուսակցու-

թեան ղեկավար Տիրան Քելեքեանը, «Բիւզանդիոն» թերթի խմբագիր Բիւզանդ Քելեքեանը, ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ Արմենակ Բարսեղեանը, «Ոստան»-ի խմբագիր Միքայէլ Շամտանճեանը, հրապարակախօս եւ պատմաբան Արամ Անտոնեանը, ուսուցիչ եւ դաշնակցական գործիչ Մովսէս Պետրոսեանը, հնչակեան գործիչ Սամուէլ Թումաճանեանը, ղեղագործ եւ հանրային գործիչ Վահրամ Աստուրեանը, ճարտարապետներ Սիմոն Մելքոնեանը եւ Մանուկ Պասմաճեանը, օսմանեան բանկի պաշտօնեայ Վաղինակ Պարտիզպանեանը եւ ուրիշներ¹²:

Նրանց մի մասին բաժանեցին երկու քարաւանների, որոնցից առաջինում 52 հոգի էին, երկրորդում՝ 24: Այս երկու քարաւաններն էլ արքայութեան Տէր Զօր: Առաջին քարաւանից միայն Պարոնեան անուամբ (անունը չի յիշատակում - Մ.Ա.) մի հայ բողոքական գրավաճառ ազատուեց արքայից՝ իր յղած բազմաթիւ դիմումների շնորհիւ, եւ վերադարձաւ Պոլիս: Առաջին խմբի մնացած բոլոր անդամներն անգթաբար սպաննուեցին Էլբիստանի ճանապարհներին: Իսկ երկրորդ քարաւանից փրկուեց միայն Արամ Անտոնեանը, ով հիւանդանոց տեղափոխուեց՝ ճամբին ոտքը կոտրելու պատճառով: Երկրորդ խմբի միւս բոլոր մտաւորականները բերուեցին Էլմա լեռան ստորոտ եւ սրախողխող արուեցին¹³:

Նրանցից 37 հոգի էին մնացել, այդ թւում՝ Ռուբէն Չիլինկիրեանը (Սեւակ), Դանիէլ Վարուժանն ու Տիրան Քելեքեանը: 37 հոգու ազատ արձակելու եւ Պոլսից բացի իրենց ցանկացած տեղ

զնալ թոյլատրելու հրաման էր եկել: Սոյն ցանկում ընդգրկուած 5 անձինք արդէն իսկ կա՛մ Պոլիս էին մեկնել, կա՛մ էլ միւս քարաւանների մաս կազմել: Սակայն դրանց փոխարէն ազատ արձակման ենթակայ անձանց ցանկում բացակայում էին 5 մտաւորականների անուններ, որոնց մէջ էին նաեւ Վարուժանն ու Սեւակը: Վերջիններս հեռագրով դիմեցին Պոլիս՝ Ներքին գործերի նախարարութիւն, որպէսզի իրենց եւս ընդգրկեն այդ ցանկում:

Սակայն Չանքըրըի՝ Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Ճեմալ Օդուզի գործադրած ջանքերով որոշուեց, որ այդ հինգը տեղափոխուեն Այաշ: Կարծես ճակատագրի չար քմահաճոյքով նրանց մեկնելուց ընդամենը մէկ օր յետոյ Պոլսից հեռագրի պատասխան եկաւ, որ այդ հինգը եւս, միւս 22-ի նման, ազատուեն արքայից¹⁴:

Այս հինգը գազանաբար սպաննուեցին 1915 թ. Օգոստոսի 13-ին, Թունէյ գիւղի ձորակում: Նրանց վրայ յարձակուեցին դաշոյններով զինուած քրտերը՝ աւազակ Հալոյի գլխաւորութեամբ, հայ արքայութեան իջեցրին ձորը եւ սրախողխող արեցին: Ուշագրաւ է, որ մինչ այդ հայ ականաւոր բանաստեղծ ու բժիշկ Ռուբէն Չիլինկիրեանը (Սեւակը) մահից փրկել էր քիւրտ Հալոյի աղջկան: Քիւրտ աւազակը հայ բժշկին առաջարկել էր մահմետականութիւն ընդունել եւ իր դստերը կնութեան առնել՝ անխուսափելի մահից ազատուելու համար, սակայն՝ կտրուկ մերժում ստացել¹⁵:

37 հոգուն ազատ արձակելու մասին

յիշեալ որոշումը եւս զուտ ձեւական բնոյթ էր կրում, քանի որ իրականում նրանք կաշկանդուած էին հազար ու մի արգելքներով եւ շարունակում էին հալածանքների ենթարկուել: Նրանց մեծ մասն սպաննուեց փոխադրութեան անուան տակ: Այդ կոտորուած անձանց մէջ էր նաեւ Տիրան Զէլէքեանը, ով 30 տարի շարունակ պատմութիւն էր դասաւանդել օսմանեան համալսարանում, խմբագրել «Սապահ» օրաթերթը, կազմել ֆրանս-թուրքերէն բառարան: Նրան սպաննեցին Սեբաստիայում, Ալիս գետի կամրջի մօտ¹⁶:

Հարկ է նշել նաեւ, որ Չանքըրրի՝ Միութիւն եւ Յառաջադիմութիւն կուսակցութեան պատասխանատու քարտուղար Ճենալ Օղուզը հետագայում՝ 1919-1920 թուականներին, դատուել է Օսմանեան կայսրութեան Ռազմական արտակարգ ատեանի կողմից՝ Պոլսից Չանքըրրը արքայութեան հայերի սպանութեան մեղադրանքով¹⁷: Նրա գործը նախ քննուել է Միութիւն եւ յառաջադիմութիւն կուսակցութեան շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարութեան շրջանակներում: Ամբաստանեալ Ճենալ Օղուզը 1919 թ. Դեկտեմբերի ու 1920 թ. Յունուարի դատական նիստերի ընթացքում ձեւացրել է, թէ խելագարուել է, անընդհատ վիճաբանել դատարանի նախագահի հետ եւ մինչեւ իսկ ինքնասպանութեան փորձ արել: Ի վերջոյ, նա կարողացել է համոզել դատարանի կազմին, որ իրեն ուղարկեն հոգեբուժարան: Թէեւ սկզբում ատեանը մերժել է նրա դիմումը, սակայն տասներորդ նիստում (1919 թ. Դեկտեմբերի 29) նրա դատա-

կան գործն «առողջական խնդիրների» պատրուակով առանձնացուել է¹⁸ պատասխանատու քարտուղարների դատական գործընթացից: Ճենալ Օղուզի առանձին դատաքննութիւնը վերսկսուել է 1920 թ. Յունուարի 27-ին: 1920 թ. Փետրուարի 3-ի նիստում մեղադրեալի դէմ վկայութիւն է տուել հայ փաստաբան Գասպար Չերազը, ով դատարանին յայտնել է, թէ ինքը Չանքըրրը արքայութեան լինելու պատճառով քաջատեղեակ է Դանիէլ Վարուժանի եւ Ռուբէն Սեւակի սպանութեան մանրամասներին: Ըստ վկայի՝ Ճենալ Օղուզն ինքն էր ուղարկել հայ մեծանուն բանաստեղծներին՝ այդպիսով կազմակերպելով նրանց սպանութիւնը: Գասպար Չերազը վկայութիւն է տուել՝ բոլոր փաստերի մասին դատարանին յայտնելով ճշգրիտ թուականներ եւ անուններ¹⁹: Յաջորդ նիստում, որը կայացել է 1920 թ. փետրուարի 5-ին, Ճենալ Օղուզի դէմ ուղղուած վկայութեամբ է հանդէս եկել Միքայէլ Շամտանճեանը, որը հաստատել է, թէ հայ արքայութեան երկու խմբերի ցանկերը (24 եւ 52 հոգանոց) կազմուել էին Չանքըրրում Ճենալ Օղուզի կողմից, ով աւելի զօրաւոր էր, քան Չանքըրրի մութասարիֆ (կառավարիչ) Ասաֆ բէյը²⁰: Ճենալ Օղուզը 1920 թ. Մայիսին դատաքննուել է հարիւրապետ Նուրետտինի հետ: 1920 թ. Մայիսի 27-ին նրան դուրս են գրել հիւանդանոցից եւ վերստին բերել կենտրոնական բանտ, քանի որ դատարանը նրան դատապարտել էր 5 տարի եւ 4 ամիս ազատագրկման, ապա Մեծ Բրիտանիայի Գերագոյն կոմիսարութեան պահան-

ջով 1920 թ. Օգոստոսի 2-ին նա յանձնուել է անգլիացիներին, ովքեր 1920 թ. Սեպտեմբերի 30-ին հայերի կոտորածների մէջ մեղադրուող մի շարք այլ թուրք պաշտօնեաների հետ նրան էլ են աքսորել Մալթա²¹:

Չանգուածաբար ձերբակալուեցին, աքսորուեցին եւ կոտորուեցին ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլ նաեւ՝ գաւառների հայ մտաւորականները՝ բազմաթիւ գրողներ, մանկավարժներ, հասարակական գործիչներ (մօտ 800 հոգի): Նրանց մէջ էին Երուխանը, Թլկատինցին եւ ուրիշներ²²:

Յանկանում ենք առանձնայատուկ անդրադառնալ նաեւ օսմանեան խորհրդարանի անդամներից՝ ականատր գրող, իրաւաբան եւ հրապարակախօս Գրիգոր Զօհրապի եւ դաշնակցական գործիչ Վարդգէս Մերենկիւեանի եղերական վախճանին: Նրանք մեղադրուում էին «պետական յանցագործութեան» մէջ եւ պէտք է ներկայանային Տիգրանակերտի ռազմական արտակարգ ատեանին: Նրանց Ատանայի եւ Հալեպի վրայով տարան Ուրֆա, ապա տեղափոխեցին Այստեղից մէկ ժամ հեռավորութեան վրայ գտնուող Քարաքէօփրի վայրը, որտեղ արդէն պատրաստ կանգնած էին զինուած աւազակախմբերը՝ Չերքէզ Ահմէտի եւ Էնվեր փաշայի հօրեղբայր Հալիլի գլխավորութեամբ, ովքեր սպաննեցին նրանց՝ անասելի տանջանքների ենթարկելով: Տեղակալ (լեյտենանտ) Հալիլն իրեն վստահուած յանցագործ պարտականութիւնն ի կատար ածելու համար հետազայում փաշայի աստիճան է ստանում²³:

Այստեղ տեղին է մէջբերել ժամանակաշրջանի թուրք գրող Ահմէտ Ռեֆիք Ալթընայի յուշերը՝ Գրիգոր Զօհրապի եւ Վարդգէս Մերենկիւեանի մարդասպանների վերաբերեալ. «Երբ Չերքէզ Ահմէտին բերող գնացքը ժամանել էր, ամէն կողմ ռազմական կարգապահութեան տակ էր առնուել: Ահմէտն իրականում Աֆիոնում էր ձերբակալուել եւ ոստիկանների ուղեկցութեամբ Էսքիշեհիր էր տարուում: Գնացքից բարձրահասակ, մորթէ գլխարկով, երիտթուրք պատուիրակների եւ նահանգապետերի ճամբորդական հագուստով, թաւ մօրուքով, նիհար դէմքով մէկը դուրս եկաւ: Նրա յետեւից միջահասակ եւ թխադէմ մէկն էլ էր գալիս՝ թաւշէ շաւարով: Բարձրահասակը Չերքէզ Ահմէտն էր, միւսը՝ լեյտենանտ Հալիլը: Նրանք Յատուկ կազմակերպութեան միջոցով ուղարկուած աւազակախմբերի ղեկավարներից էին: Յատկապէս Հալիլի վաստակն աւելի մեծ էր: (...) Չերքէզ Ահմէտը հայկական ողբերգութիւնը հաստատող կարեւոր փաստ էր: Այդ արիւնալի դէպքի դրուագների մասին ցանկացայ անձամբ գործող անձից լսել: Չերքէզ Ահմէտին հարցրեցի, թէ ինչեր է արել արեւելեան վիլայէթներում: «Եղբա՛յր,- ասաց,- այս վիճակը պատուիս դիպչում է: Ես ծառայել եմ այս հայրենիքին: Գնացէք եւ տեսէք՝ Վանը եւ շրջակայքը Կաաբայի եմ վերածել: Այսօր այնտեղ չէք կարող գէթ մէկ հայի հանդիպել: Ես այդքան ծառայեցի հայրենիքիս, իսկ յետոյ Թալէաթի պէս սրիկաները պիտի Պոլսում սառը զարեջուր վայելեն, իսկ ինձ ոստիկանների ուղեկցութեամբ այստե՞ղ

բերեն: Չէ՛, դա վիրաւորում է արժանապատուութիւնս»: (...) Ուզում էի Չերքէզ Ահմէտից ատելի շատ տեղեկութիւններ ստանալ: «Լա՛ւ, իսկ Ջօհրապին եւ միւսներին ի՞նչ պատահեց», - հարցրեցի ես: «Վա՛յ, չէ՞ք լսել: Բոլորին էլ սատկացրել են», - ասաց նա: Ծխախոտի ծուխը դէպի օդ մղելով՝ խօսքը շարունակեց՝ ձախ ձեռքով պէխերը շտկելով. «Հալէաից դուրս էին եկել: Ճանապարհին հանդիպեցինք: Անմիջապէս շուրջկալի մէջ առայ նրանց ինքնաշարժը (ատոմեքենան): Հասկացան, որ սատկելու են: Վարդգէսը ասաց. «Շա՛տ լաւ, Ահմէ՛տ բէյ, մեզ հետ այդպէս էք վարում, իսկ արաբներին ի՞նչ էք անելու: Նրանք էլ գոհ չեն ձեզանից: «Դա քո գործը չէ, լսկո՛ւտ», - ասացի նրան եւ մաուզերի փամփուշտով ուղեղը ջնջիսեցի: Յետոյ Ջօհրապի օձիքից բռնեցի: Ոտքերիս տակ առայ եւ գլուխը ճմլեցի»²⁴:

Ամփոփելով նշենք, որ Մեծ եղեռնի ժամանակ նահատակուած հայ ակամաւոր գործիչներից շատերը, ականատեսների վկայութեամբ, մահից առաջ ափսոսանք են արտայայտել՝ իրենց մշակութային գործունէութեամբ նաեւ թուրքերին ծառայելու համար: Եթէ ընկալելի է Հայոց ցեղասպանութիւնից առաջ Օսմանեան կայսրութեան մշակոյթը զարգացրած արեւմտահայ մտաւորականութեան դիրքաւարութիւնը, ապա լրիւ անհասկանալի են թւում այն հայ գիտնականներն ու ար-

ուեստի գործիչները, ովքեր վերստին մեծ ներդրում ունեցան Թուրքիայի Հանրապետութեան գիտութեան եւ մշակոյթի մէջ: Իսկ նմանների թիւը, զարմանալիօրէն, փոքր չէ:

Հարկ է նաեւ շեշտել, որ պոլսահայութեան հանդէպ քաղաքական սպանութեան (պոլիտիցիդ) երեւոյթը նկատելի է անգամ մերօրեայ Թուրքիայում: Թէ՛ «Ակօս» շաբաթաթերթի գլխաւոր խմբագիր Հրանդ Տինքի սպանութիւնը 2007 թ. Յունուարի 19-ին, թէ՛ թուրքական բանակում հայազգի Սեւակ Շահին Պալըքչըի՝ ծառայութեան ընթացքում իրականացուած դիտաւորեալ սպանութիւնը 2011 թ. Ապրիլի 24-ին՝ այդ խորհրդանշական օրը, եւ թէ՛ պոլսահայ լեզուաբան Սեւան Նշանեանի ազատագրկումը եւս պէտք է դիտարկել որպէս քաղաքական սպանութեան մասնաւոր դէպքեր:

Անհնար է անգամ պատկերացնել, թէ հայկական եւ համաշխարհային մշակոյթի մէջ դեռ որքան մեծ ներդրում կ'ունենային Հայոց ցեղասպանութեան ժամանակ Կոմիտասի նման հոգեցրնցում ապրած կամ նահատակուած հայ արուեստի եւ մշակոյթի գործիչներից շատերը, եթէ նրանց ապրելու եւ արարելու հնարաւորութիւն տրուէր:

*Պատմական գիտութիւններու
բեկնածու*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- 1.- Յովհաննիսեան Ն., Արմենոցիդը ճանաչումը ցեղասպանություն է, Երևան, 2012, էջ 122-123:
- 2.- Փրոֆ., դոկտ. Գեորգ Տ. Խրլոպեան, Յեղասպանագիտություն, Պէյրուք, 2006, էջ 104:
- 3.- Արզումանեան Մ., Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 320:
- 4.- Թեոդիկ, Յուշարձան մահատակ մտաւորականութեան, «Նաւասարդ»-ի հրատարակութիւն, քիւ 4, Բ. տպագրութիւն, Ապրիլ 24, 1985, էջ 116:
- 5.- Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, Ա. հատոր, Գ. տպագրութիւն, Անթիլիաս, 2003, էջ 107-108:
- 6.- Արզումանեան Մ., Հայաստան 1914-1917, էջ 321:
- 7.- Նոյն տեղում:
- 8.- Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, էջ 118-122:
- 9.- Թեոդիկ, Յուշարձան Ապրիլ 11-ի, Belge Yayinlari, 2010, էջ 204-205:
- 10.- Թեոդիկ, Յուշարձան մահատակ մտաւորականութեան, էջ 124:
- 11.- Արզումանեան Մ., Հայաստան 1914-1917, էջ 321-322:
- 12.- Գրիգորիս Ծ. վրդ. Պալաքեան, Հայ Գողգոթան, էջ 138-143:
- 13.- Թեոդիկ, Յուշարձան Ապրիլ 11-ի, Belge Yayinlari, 2010, էջ 227:
- 14.- Թեոդիկ, Յուշարձան մահատակ մտաւորականութեան, էջ 137:
- 15.- Արզումանեան Մ., Հայաստան 1914-1917, էջ 323-324:
- 16.- Նոյն տեղում, էջ 325:
- 17.- Ջեմալ Օղուզը հայ մեծանուն բանաստեղծներ Դանիէլ Վարուժանի եւ Ռուբէն Սեւակի, ինչպէս նաեւ՝ Օննիկ Մաղազաջեանի, Դյոքմէջի Վահանի եւ հացավաճառ Արթին աղայի սպանութեան կազմակերպիչն էր: Ճեմալ Օղուզը մաս առ մաս տեղահանել էր Պոլսից Չանքըրը արքայութեան հայերին եւ նրանց յանձնել Անգարայի մահանգապետ Աքըֆին: Նրան Քասթամոնուի իր պաշտօնակցի հետ յաջողուել էր պաշտօնակցի անել Քասթամոնուի մահանգապետ Ռեշիտ փաշային եւ բեկանել այստեղի հայերին տեղահանութիւնից գերծ պահելու կուսակալի որոշումը: «Ճակատամարտ» օրաթերթի բնորոշմամբ՝ Ճեմալ Օղուզը «Իթթիհատի հին մէկ բարակն էր» (որսաշունը), ով որպէս ծածկագրութեան պաշտօնեայ՝ ներկայ էր գտնուել նաեւ Ատանայի 1909 թ. ջարդին, տե՛ս «Դանիէլ Վարուժանի եւ Ռ. Սեւակի սպաննիչը ձերբակալուած», «Ճակատամարտ», 5 ապրիլ, 1919, N 122 (1943):
- 18.- Dadrian V. Akçam T., “Tehcir ve Taktıl”, Divan-i Harb-i Örfi Zabitlari, Ittihad ve Terakki’nin Yargilanmasi 1919-1922, Bilgi Üniversitesi Yayinlari, Istanbul, 2008. s. 155.19.- «Ո՞վ սպաննեց երկու բանաստեղծները», «Ճակատամարտ», 4 Փետրուար, 1920:
- 20.- «Ճեմալ Օկուզի դատը», «Ճակատամարտ», 6 Փետրուար, 1920, N 373 (2194):
- 21.- Dadrian V., Akçam T., “Tehcir ve Taktıl”, s. 88.
- 22.- Արզումանեան Մ., Հայաստան 1914-1917, էջ 326:
- 23.- Նոյն տեղում, էջ 324-325:
- 24.- Ahmet Refik Altınay, İki Komite, İki Kital, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999, ss. 49-52.

ԶՈՒԽՐԱ ԵՐՈՒԱՆՂԵԱՆ

ԶՈՒԽՐԱ ԵՐՈՒԱՆՂԵԱՆ ծնած է 31 Յունուարի 1951-ին, Ստեփանակերտ: 1973-ին ավարտած է Երեւանի պետական համալսարանի բանասիրական ճիւղը: 1974-էն աշխատակցած է ԵՊՀ Նախապատրաստական բաժնին եւ «Երեւանի համալսարան» գիտական պարբերական մէջ: Բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու է (ատենախօսության թեման՝ «Կորուսեալ եզերքի գեղարուեստական պատկերը Մուշեղ Գալշոյեանի ստեղծագործութիւններում»: Հեղինակ է երեք տասնեակէ աւելի գիտական աշխատանքներու (երեք մենագրութիւն՝ «Ղարաբաղի բարբառի բառային կազմի հաստատման գործընթացը», «Միջին հայերէնի փոխառեալ բառերի գործառական շերտերը», «Կորուսեալ եզերքի գեղարուեստական պատկերը Մուշեղ Գալշոյեանի ստեղծագործութիւններում»: Զուխրա Երուանդեանը Նաեւ կը ստեղծագործէ. տասնեակ հրապարակախօսական յօդուածներու, ակնարկներու, մտորումներու հեղինակ է: 1994-ին «Ազատամարտ» շաբաթաթերթի յայտարարած հայ ազատագրական պայքարին խիստ կարեւոր գեղարուեստական ստեղծագործութիւններու մրցանակին Ներկայացուած «Իր բաժին հայրենիքի պաշտպանը» նորավեպի համար արժանացած է մրցանակի: 2007-ին լոյս ընծայած է «Աղօթի՛ր, որ լոյս ճառագի» բանաստեղծութիւնների ժողովածուն:

ՄՈՒՇԵՂ ԳԱԼՇՈՅԵԱՆ

ՄՈՒՇԵՂ ԳԱԼՇՈՅԵԱՆ (1933-1980), ծնած է Մեհրիբան (այժմ՝ Կաթնաղբիւր, Արագածոտնի մարզ), արձակագիր, լրագրող, Պետական մրցանակի դափնեկիր (1981, յետմահու, «Մարութայ սարի ամպերը» ժողովածուն համար): Գրական անուն է ընտրած տոհմական Գալշոյեան ազգանունը: 1967-69-ին՝ «Գարուն» ամսագրի բաժնի վարիչ: 1969-71-ին հետեւած է Մոսկուայի Մ. Գորկի գրականութեան գրական բարձրագոյն դասընթացներուն: 1971-75-ին աշխատած է «Գարուն» ամսագրին մէջ: Իր «Բովտուն» վեպը 1973-ին արժանացած է Հայաստանի գրողներու միութեան գրական առաջին կարգի մրցանակի: Յիշենք Նաեւ «Ձորի Միրուն», «Հովտուն», «Մարութայ սարի ամպերը» երկերը: Գործերը թարգմանուած են օտար լեզուներու:

ԿԱՐՕՏԻ ՑԱԻԻ ԱՆԹԵՂԸ ՄՈՒՇԵՂ ԳԱԼՇՈՅԵԱՆԻ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐՈՒՄ

Մուշեղ Գալշոյեանի լրագրողական մտադաշտից դուրս չէր կարող մնալ գաղթահայութեան ճակատագիրը: Այդ թեմայով ակնարկներում հեղինակի արծարծած խնդիրների, արտայայտած գաղափարների եւ գեղագիտական մտածումների նպատակադրումը պատմաքաղաքական հանգամանքների յորձանուտում յայտնուած հայրենակորոյս սասունցիների դաւանած մարդկային եւ ազգային արժէքների մասին բարձրաձայնելն ու հանրայնացնելն էր: Ակնարկագիրը նուրբ կենսազգացողութեամբ, խոհափիլիսոփայական ինքնատիպ ընդհանրացումներով է անդրադարձել հայրենադարձներին վերաբերող թեմաներին՝ դրանք ներկայացնելով նոր կացութաձեւի, նոր ժամանակի ու տարածութեան մէջ՝ որպէս հէնքային թեմատիկ դաշտ ընտրելով հիմնականում աշխատանքային միջավայրը:

Գալշոյեանի մոբմոքուն ցաւի անթերը կենսականօրէն նրանից անբաժանելի կարօտն էր, որ զգում էր Սասնայ աշխարհի՝ իր կենսաբանական ներհայեաց դիտողականութեամբ ստեղծած *էրգրի* նկատմամբ: Նա սասունցի-

ների ինքնօրինակ մշակոյթի կրողն էր եւ իր մէջ համադրում էր նրանց՝ հին ու նոր օրերում ստեղծած բարոյահոգեբանական բոլոր տեսակի արժէքները, որոնց խոր պատկառանքով էր վերաբերում:

Լրագրողական ճանապարհների խաչմերուկներում ու կանգառներում նրան հանդիպած գաղթականները (նրանց հեռուից էր նկատում, աչքերից ու հայեացքից էր ճանաչում, իր երակներով հոսող արեամբ էր զգում) անպայման ակնարկներում իրենց մեծ կամ փոքր, կարելուք չէ ամենեւին, դերակատարումներն էին «ստանում», եւ այդ դրուագներում հեղինակի վիպելու ձիրքը ինքնադրսետումն ձեւերով կատարելութեան սահմաններն է անգամ անցնում. կենսական երեւոյթները, մարդկային որակները գեղարուեստօրէն բացայայտելու նրա ինքնատիպ կարողութիւնը, մարդկային ճակատագրերի, յոյզ ու ապրումների պատկերաւորման նորանոր ձեւերի որոնումները համարեա միշտ պսակւում են ստեղծագործական գիտելով: Հեղինակի ներաշխարհից եկող թախիծը միաձուլւում է գեղարուեստական պատ-

կերներին, դարձնում քնարաշունչ, փոխանցում ոչ միայն հերոսներին, այլև ընթերցողին, յաճախակի համակում տխրածին խոհերով ու մտորումներով:

Լրագրող Գալշոյեանն իր ծրագրային հերթական ակնարկը պիտի պտղագործի մասին գրեր. Չերժինսկու անուան սովխոզի գրասենեակում խորհուրդ տուեցին գրել հայրենադարձ Պօղոս Մկրտչեանի մասին, որը, չնայած թոշակառու է, «ծիրանի ծառերից ձեռք չի քաշում»: Ակնարկի նախորդ թեման մնում է տողերի արանքում, եւ ընթերցողը յայտնում է հերոսի եւ հայոց ծիրանի ծառի միահիւս ճակատագրերի մասին հեղինակի մտորումների ու խոհերի գեղագիտական տարածքում, համակում նրա խանդավառ բնապաշտութեամբ, հայի ու հայկական ծիրաննու մասին խորհրդածութիւններից սկիզբ առնող գալշոյանական թախիծով, վարակում ազգապաշտական զգացողութիւններով: Ակնարկի նախընթաց (հիմնային կամ մայր¹) նախադասութիւնը՝ «եւ այնքա՛ն նման են հայն ու ծիրանի ծառը», դառնում է խօսքի կենտրոն, որի շուրջը հիւսւում է փոթորկածեմ ու հեղեղատար եղած, աշխարհով մէկ սփռուած յամառ ու դիմացկուն հայկական ծիրաննու եւ Էրզրից քշուած, «աշխարհի ոլոր-մոլոր ճամբէքի վրայ» օրերի հաշիւն ու իրենց տարիքը կորցրած հայերից մէկի՝ Պօղոս Մկրտչեանի մասին խորհրդածութիւն-գեղումը.

- Բանի՞ տարեկան ես, քեռի Պօղոս:

- Փաշփորտով (անցագիր «Բ.») 67 տարեկան եմ, չեմ գիտեր՝ ճիշդ է:

Յաջորդում է հեղինակային խոհմտորումը. «Հա՛... Որտեղի՞ց պիտի

իմանաս, քեռի Պօղոս, Տաճկահայաստանից քշուած ամէն մի հայ աշխարհի ոլոր-մոլոր ճամբէքի վրայ կորցրել է օրերի հաշիւը, տարիքը»²:

Հայրենի հողի զօրաւոր ու կենարար ուժի մի փառերգութիւն է ակնարկը՝ առաջին տողից մինչեւ վերջին տողը: «Օտար ավերում, ինը տէրութեան հողում հիմք է փորել, տուն է կանգնեցրել քեռի Պօղոսը: Բայց այդ տներից ոչ մէկը օջախ չի դարձել...» [56]: Հայի՝ օտար հողում հիմնած տունը օջախ չի դարձել, ինչպէս իր ճակատագիրը կրող ծիրանի ծառն է «իր ծննդավայրից հեռու շփոթում ծաղկման ժամկէտը» եւ «մանր», «ծռմռուած» պտուղ տալիս: «Ծիրանենին հայոց հողն է ծլարձակել եւ իր հայրենիքում է միայն արեւաներկ պտուղներ տալիս» [57], այդպէս էլ հայի հիմնած տունը, այն օջախ կարող է դառնալ հայրենի հողի վրայ: Սա է Մուշեղ Գալշոյեանի հաւատամքը, այն գալիք ժամանակներում էլ իր հնչողութիւնը պէտք է պահպանի եւ հասարակութեան մէջ ամրագրի մի կարեւոր գաղափար, որ փոխաբերաբար հետեւցւում է այն խօսքից, թէ՛ «իր հայրենիքից հեռու յաճախ է ծիրանենին տալիս աղաւաղուած պտուղ», քանի որ օտար հողի հետ նրա «արմատները սիրով չեն գրկւում»: Եւ «սանձարձակ բորան» տեսած ծառը, ահը սրտում, անգամ մթնշաղի հովից է «գանգրահեր գլուխը շարժում մոլոր» [57]: Խօսքի փոխաբերութիւնը աւելի քան խօսում է:

Իրատիպ աւարտ ունի ակնարկը. «Նստեցինք հաստաբուն, շնկշնկացող ծիրաննու տակ... Ինձ թուաց, թէ հայեացքս ոչ թէ նրա (քեռի Պօղոսի՝ Չ. Ե.)

սպիտակ մազերին, այլ հին մի ծիրաննու ծաղկած սաղարթին է դիպել...

Եւ մենք գրուցեցինք» [59]:

Ծիրաննու եւ հայրենի եզերքից արմատահան եղած մարդու գուգադրական կերպաւորումն այնքան աւարտուն է, որ թէ ի՛նչ են գրուցել, արդէն հետաքրքիր չէ, եւ տողն անգամ աւելորդ կը լինէր եւ կը խաթարէր ակնարկի գեղարուեստական կառուցուածքի ներքին ամբողջականութիւնը:

Հեղինակային մտորումներով, կորստեան ցաւի, կարօտի անգսպելի գեղումներով, յոյսի, սպասումների պոռթկումներով հիւսուած յուզառատ մի պատմութիւն է «Ռ՛ ո՛ւ նայիր, դու...» ակնարկը: Առաջին հայեացքից անսովոր է թում թեմայի ընտրութիւնը՝ «Պիտի գրեմ հարսանիքի մասին»: Բայց հակիրճ մուտքին յաջորդող տողերից իսկ սկսում են յոյզերի, ապրումների այնպիսի հոսքեր, որոնք ընթերցողին յուշում են, որ՝ «դա ուրիշ հարսանիք էր: Ուրիշ»: Այդ հարսանիքի գոռնայի առաջին կանչը «Արարատի ձիւներին դիպած արեւի շողերին էր նման», թմբուկի առաջին որոտը՝ «ձորերով գնացող գարնան հեղեղի», իրենց ծնողներից որբութեան ցաւն ու պանդխտութեան ցուպը ժառանգութիւն ստացած Աբրահամի ու Լուսիկի հարսանիքն էր իրենց կարօտած ու երագած հայրենիքում:

Նախապատմութիւնն արւում է վարպետ սեղմախօսութեամբ. նրանք հանդիպեցին ոտքեր այրող սիրիական հողի վրայ, աղջկայ աչքերում եղած կարօտ-թախիծը թրթիռ դարձաւ Աբրահամի հոգում. «Նա չհարցրեց. «Հայ

ե՞ս». աղջկայ աչքերի մէջ գրուած էր: Չհարցրեց. «Կ'ուզի՞ս հայրենիք երթալ». աչքերի մէջ գրուած էր: Հարցրեց.

- Հայրենիք ե՞րբ կ'երթանք:

- Չեմ գիտեր, կարաւանի կը սպասինք» [126]:

Իսկ երբ մի ցուրտ օր հանդիպեցին Ղաւմիշլիում, սիրոյ խոստովանանքն այս եղաւ. «Ես հայրենիքը շա՛տ, շա՛տ, շա՛տ կը սիրեմ»: Պատասխանը՝ «Ես ալ...»:

Տեղահանուած, օտար ափերում մշտաթափառ կեանքով ապրող երկու հայի բնաշխարհիկ, կորստի ցաւից «կարօտիկ» ու թախծոտ այս երկխօսութիւն-պատկերով հեղինակն ընդգրծում է ցաւ ու կարօտով, ճակատագրով կապուած հայրենակորոյս մարդկանց՝ որպէս տոհմային մէկ հանրութեան ունեցած ներքին կապը՝ միայն իրենց յատուկ թելերով միահիւս, իրենց բաժին հասած ճակատագրերով ներձոյ:

«Կաղապարուած օրէնքների» խախտումով հարսանիքի նկարագրութիւնն էլ սովորական չէ. գեղարուեստական հնարանքներով հեղինակը ներկայացնում է գաղթականների գոյաբանական խնդիրները, արժեհամակարգով իրենց օտար հասարակութեան մէջ մերուելու դժուարութիւնների առաջացրած ընկճուածութիւնը, հայրենակորոյս մարդու հոգեմաշ կարօտն ու յիշողութիւնների ցաւը եւ ամենատառապալիցը՝ ընկերային հաշմութիւնը (նրանց մեծ մասը հայերէն չէր խօսում. եղեռնագարկ ծնողներից ժառանգած մայրենին մնացել էր կորցրած մանկութեան բաւիղներում. աստանդականի մաշած օտար ճամբէքին

այն պետք չէր եկել):

Գեղագիտական հնարանքներից մեկը հարսանիքի սեղանի շուրջը մադթուող կենացների մեջբերումն է նախատրամադրության ստեղծումով («Կենացներ էին մադթում, որոնցից ոչ մեկը երբեւէ իմ մասնակցած կենացների ցանկում չեն մադթուել» [126]): Ահաւասիկ. «Օտար երկինքներուն տակ կեցած հայերուն կենացը», «անդուռ ու աներդիկ մնացած տներուն կենացը», «օտար երկրներուց մեր հայրենակիցներուն տուն բերող կարաւաններուն կենացը», «հայերու օջախներուն եղնող... հարսանիքներու կենացը», «էս տները մեզի համար շինած հայրենակիցներու կենացը»: Հեղինակը հոգու ցաւով է արձանագրում. «տարեց հայրենադարձների մադթանքի խօսքերն ինձ հասնում էին... քարգմանչի միջոցով» [147]:

Կենացների մեջ ամբողջանում է հայրենի եզերքից բռնագաղթած մարդկանց անցած ճանապարհի պատմութիւնը. դրանցում քնարաշունչ խտացումով արտայայտւում են նրանց կարօտները, յոյսերն ու սպասելիքները, հայրենիքի ու հայրենակիցների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն ու նոր գոյակերպի ընկալումը:

«Յօնքերի փոխարէն մի կռունկի բզկտուած, ճերմակած թերեւ աչքերի վերէն առած՝ նստած» տարեց այդ տղամարդկանցից իւրաքանչիւրը ոչ ծաւալուն մի խօսքի շրջանակում հասցւում է ամբողջականութեան, դառնում տիպական ու կոթողային: Ահա կապտամշուշ աչքերով Առաքել քեռին: Փորձում է ժպտալ. չի ստացւում: «Դէ,

նա գաղթի կէտարեայ ճամբայ է անցել: Սասունից Թալին հասել է 50 տարում, յիսուն: Որքա՞ն ճամբայ պիտի առած լինի ոտքերի տակ, հետն էլ՝ իր ժպիտը: Ու թէ մի քիչ ժպիտ կայ՝ նոր է, տարեմուտից, էս մի ամսում է բոյն դրել, ծուարել, տաքանում է նրա շուրթերի արանքում» [127]: Հեղինակն ու Առաքել քեռին միմեանց հետ խօսում են աչքերով ու իրար հասկանում են: Տոհմական ներգգացողութիւնները խօսուն, հոգեբանական թանձրացումներով են դարձնում նրանց լռութիւնը:

Առաքել քեռին ցաւալի մի սովորութիւն ունի՝ իր ոչ ուրախալի անցեալից բերած՝ ձախ ձեռքը կրծքին դնելն ու անընդհատ խոնարհուելը... բռնադատուած կեցութեան ու կացութեան որոշակի վիճակներից առաջացած օտար մի նստուածք, հոգեւոր աղէտ: Շողոմերես Արեւելքը տուած հանգրուանի դիմաց նաեւ թելադրել ու պարտադրել է իր վարքականոնները. եղել են նաեւ գաղթականներ, որոնց չի յաջողուել անխաթար պահել իրենց կոթողային տեսակը: Գալշոյեանը շատ նրբօրէն է համերկրացու վրայից հանում ճակատագրից ստացած նուաստացուցիչ այդ դրոշմը, հաւատում է, որ նա իր ներաշխարհի մի անկիւնում պահել-պահպանել է տոհմիկ արժանապատուութիւնն ու հոգու հպարտութիւնը. «Հասկանո՞ւմ եմ. բնագդ էր՝ տէրեր է ունեցել, աղա ու բեկ. ծռել է մէջքը: Բայց՝ միայն մէջքը, ոչ երբեք հոգին: Դա էլ աչքերից իմացայ եւ գրուած էր ճակատի կնճիռների արանքում» [127]:

Իսրայէլ քեռին: Հարսանիք է. նա երգում է: Տխուր երգ է՝ հայի ստեղծած է,

հայի մասին, բայց քրտերեն: Դիտողութիւն են անում՝ ալ մի երգէ: Իսրայէլ քեռին դիտողութիւն անողին պատասխանում է երգն աւարտելուց յետոյ. ըմբոստ սասունցուն դուր չի գալիս դիտողութիւնը. ինչո՞ւ չասի, «երգը հասել է կոկորդը, խեղդում է, չերգի՞ր բա» [128]: Հերոսի հոգեբանական բնութագիրն ամբողջանում է. խօսում է կրքոտ. թարգմանում են. դատարկում է տարիներով հոգում կուտակուած ցաւերն ու տագնապները, վիրաւորանքները, յուսալքութեան պահերի դառնութիւնները... եւ այդ պահի ուրախութիւնը. չէ՞ որ մենք հէնց այդպէս ենք ապրել՝ «ամենաժանր պահի մէջ՝ թեթելութիւն, տխրութեան մէջ ուրախութիւն գտնելով»: (Գալշոյեանն իր արձակում յաճախակի է դիմում գեղարուեստական նման հնարանքի. ծրագրածն ասելու եւ հեղինակային մտորումներն արտայայտելու համար հերոսին վերապրել է տալիս անցեալը. հնարանք, որ նպաստում է պատմական իրադարձութիւնների հետ կապուած յիշողութիւնների պահպանմանը): Իսրայէլ քեռու մտայանգումները բխում են դառը կենսափորձից. նրա խօսքն առանձնանում է խտամտքերով ու իմաստախօսութեամբ. «Թէ կ'ուզես ճիշդն իմանալ, ուրախութեան կողքին մի քիչ տխրութիւն պիտի բերես կանգնեցնես, որ ուրախութիւնը հասակով երեւայ, աւելի մեծ երեւայ» [128]: Խօսքի շարունակութիւնն արդէն դուրս է գալիս մէկ անհատի հայեցողութեան սահմանից, դառնում է համընդհանրական ցաւի ու տագնապի արտայայտութիւն. «Աշուն է, շէնից շէն ման եմ գալիս, ոչ մի շէնում, ոչ մի

տան մէջ հարսանիք չկայ: Չկա՛յ, չկա՛յ, չկա՛յ... Տարի է եղել, որ ոչ մի հայ օջախում պսակ ու հարսանիք չի եղել: Հասկանո՞ւմ ես, չի եղել: Մոռանա՞նք: Երգ են դարձել, որ չմոռանանք, երգենք: Ու երգենք ոչ թէ տխուր ժամին, այլ, թէ կ'ուզես ճիշդն իմանալ՝ ուրախութեան մէջ»: Հերոսը, հակադրուելով իրեն շրջապատող մարդկանց եւ իրականութեան նրանց ընկալումներին, ձգտում է հաստատել ազգապահպանութեան եւ ազգային գոյաբանութեան բարոյահոգեբանական ի՛ր ըմբռնումները: Ազգային երգն ու պարը, աւելի տարողունակ դարձնելով կարօտը, միաժամանակ զօրացնում են դիմակայելու ոգին, կորստեան ցաւի դէմ իւրատիպ ինքնապաշտպանական միջոցի եւ վերածում: Յիշենք Ա. Բակունցի «Ծիրանի փողը» պատմուածքի այն դրուագը, որում գեղարուեստական պատկերն իր հզօր ներուժով գոյաւորում, լսելի ու տեսանելի է դարձնում ծիրանի փողի թնդացող նուագն ու «ինչպէս երկու վիթխարի ապառաժ», ձեռքերով, ծնկներով եւ կրծքով իրար զարնող սասունցի տղամարդկանց պարը («...Ինչպէս լուսաբացը լեռներում, զարթնեց «Եար խոշտանՆրանց ձեռքերի հարուածը պողպատի ձայն էր հանում, եւ կայծեր էին թռչում նրանց բորբոքուած աչքերից»)³: Գալշոյեանի «Կաժանի ճամբորդները» վիպակի հերոսներից մէկը՝ Խեւիկն է «Եար խոշտան» («Եարխուշտան») պարի սպառիչ բնորոշումը տալիս. «Ամենասովորական մարդը այս պարի մէջ տէր է դառնում մեծ ինքնասիրութեան, աշխարհի մահը գցում է ոտքերի տակ

եւ մտածում միայն յաղթելու մասին...»⁴:

Քննութեան առարկայ այս պատումի գագաթնակէտն էլ է դառնում «հաց ու գինով խաչակնքում» սեղանների շուրջը բերդապատ դարձած պարողների «Քոչարին», որից փոթորկում՝ հեղինակը ակնարկն աւարտում է հրապարակախօսական ոճին հարազատ խանդավառ գեղումով. աշխարհին է հարկաւոր «տեսնել այս հարսանիքը՝ տօնը յաւերժութեան, հերքումը՝ Իսրայէլ քեռու տխուր երգերի» [130]:

Կորուսեալ եզերքի տեսլականը, ցաւի, կարօտի տոհմիկ զգացողութիւնը երբեք չեն լքել Գալշոյեանին. ակնարկների մեծ մասում նա շատ անգամ պարզապէս ստեղծում է էրգրի ու գաղթահայութեան թեմային անդրադառնալու առիթ, թէկուզեւ հպանցիկ պատմութիւններով ու բնութագրումներով («Յելումա՞դ էմքով Աբրահամ քեռին» («Պորտալար»), քեռի Նահապետը («Հանգրուաններ»), հօրեղբայր Զաւէնը («Բարեւ, հօրեղբայր Զաւէն») եւ այլն: Ակնարկագիրն այդ անում է բարձրարուեստ խօսքաստեղծմամբ: Դիշդ ընտրուած գեղարուեստական հնարքի, ստեղծագործական վարպետ հնարանքի գործադրմամբ նա կարողանում է իրական ժամանակի ու տարածութեան մէջ ներթափանց գեղարուեստական ժամանակի ու տարածութեան (քրոնոտոպի) ստեղծմամբ անդրադառնալ էրգրի կորստեան երբեք չմարող ցաւին: Էրգրացիներից լսածները պատկերաւորել, կերպարաւորել է եւ դարձրել տարբեր թեմաներով զրուած ակնարկների պատումներին

ներձոյլ հատուածներ: Օրինակ, թեման Քասախի ձախ ափին տարածուած խճոտ ու քարոտ անապատում հիմք առած գիւղն է («Նոր շէն անապատում»), պահակ Սիմոնը ինչ-որ բաներ էր պատմում Բմբլաձորի գիշերների մասին, իսկ հեղինակի մտքում անցած գիշերն էր, գիշերուայ կէսին հօր արած հարցումը. «Էդքան գիրք կը կարդաս. մեր գեղի անուն չե՞ս գտնում մէջը (հօրս գիւղը Մշոյ Փեթարն է), չիմացանք, շունչ կայ, չկա՞յ... Աւեր գեղ երկրի համար քոռ աչկու նման է, ոչ կը ծիծղայ, ոչ լաց կ'եղնի...»: Որդին լռում է, հայրը չի շարունակում. լռութեան մէջ իրար հասկանում են այնպէս, «ինչպէս քանդուած կամուրջի եզրին նստած ճամբորդները» [100]. համեմատութիւնն աւելի քան խօսում է. աւերուած է փեթարցի Յովէի երագի տունը: Եթէ ակնարկի նիւթի շրջանակում չեն տեղաւորում նման հատուածներ, ապա մի նախադասութեամբ, մի արտայայտչամիջոցի ձեւով, ասես ինքնաստեղծ ու ինքնահոս, բխում է խօսքը, եւ յայտնւում է պատկերը: Բերենք օրինակ. «գետնի վրայ կռացած խաղողի որթը «պանդխտութիւնից տուն դարձող հայի պէս համբուրում է հողը» («Ձեռքերը») [281]:

Վերյուշի գործածութիւնը որպէս գեղարուեստական խօսքի հնարանք յատկանշական է նաեւ Գալշոյեանի մեծ ծաւալի գործերին («Մարութայ սարի ամպերը», «Բովտուն», «Ագռաւաքար» եւ այլն): Հօրը կողմնակիօրէն պատումի մէջ բերելու հնարքը տեսնում ենք նաեւ «Ագռաւաքար» հրապարակախօսական ուրուագիծ-ակնարկում

եւ նորից՝ ցաւի ու կարօտի անթեր իրար տալու միտումով (Չանգեզուրում ռուս պաշտօնեային ուղեկցելիս Գալշոյեանը, մտքով հօր հետ, յիշում է նրա խօսքը. «Իմ ոտքեր չեն օգնի. էլնե՛նք, քու հետ հասնենք Չանգեզուր, կո՛ւշտ նայենք սարերուն՝ մեր Սասնայ սարերուն նման են: Չանգեզուր գաղթի ժամանակ տեսայ՝ Սասնայ նման է: Հա՛, նման, քանց մարդու աջ ու ձախ ձեռքեր»)⁵:

«Կանաչափ առուի երթը» ակնարկի մի դրուագում հեղինակն ուղեկցին խոստանում է ասել, թէ դիմացից եկող մարդկանց խմբի մէջ ովքեր են հայրենադարձները... Նրանք «ճանաչում են. նրանց հայեացքում հարցականն ու կարօտը՝ անպակաս են»: Հնչող «բարի լոյս»ին, նրանք, որ «աչքերում կարօտ ունեն դեռ, զսպանակի պէս հարցական», կը վարանեն մի պահ, քանի որ «երբեւէ կասկածել են՝ բարի կը լինի՞ լուսոյ առաւօտը»: Հեղինակի խոհմտորդումը վերածում է թախծոտ զեղման: Հայրենիքում արդէն հասցէ եւ տուն ունեցող այդ մարդկանց լայնափեղկ պատուհանից մայիսեան առաւօտը կը խուծի ներս, եւ նրանք՝ «կը յիշեն... Ի՞նչ: Անցած, նախանցած... մայիսեան առաւօտնե՞րը: Չեն յիշի. տուն չունեցող մարդը տօն կ'ունենա՞յ: Չեն ունեցել» [112]: Խեղուած են եղել այդ մարդկանց մայիսմէկեան առաւօտները:

Գալշոյեանը անգուսպ բերկրանքով էր սպասում ներգաղթողների կարաւաններին. իւրաքանչիւրի մուտքը հայրենի հող վերապրելու, վերագտնելու յոյս էր, նոր կեանքի սկիզբ. մոխիրնե-

րից յառնող թռչունի առասպելը դառնում էր իրապատում: Խանդավառ լաւատեսութիւնը՝ թելադրուած ժամանակի գաղափարաբանութեամբ, գերակայ է գրեթէ բոլոր ակնարկներում («Աւանը արեւկող էր արել եւ ականջում էր մուրճերի երգը... Կառուցում են. կեանքի ու բախտի կողմնացոյցը առած կարաւաններ պիտի ընկնեն ճամբայ: Նաեւ օջախներ են կիսում՝ հզօրացած, «պարսէ տուող մեղուաընտանիքների պէս» [113] («Կանաչափ առուի երթը»), «...Կարօտի կարաւանը տեղ հասաւ տարեմուտին, Դեկտեմբերի 7-ին: Օտար երկրների փոշին ոտք ու գլխից թափ տուեցին տարեմուտին: Լեռ ու սարեր նրանց երագների թեւից իջան, գետնին մստեցին տարեմուտին: Դադրած ոտքերին կառչած աշխարհի ճամբէքի խճճուած կծիկը կտրուեց տարեմուտին: Լա՛ւ տարի էր 65-ը: Տարի կայ 50 տարի արժէ» [126] («Դո՛ւ նայիր, դու»): Օրինակները շատ են. բաւարարուենք բերուածներով):

Իրականում «կեանքի ու բախտի կողմնացոյցը առած կարաւանների» մեծ մասի «տառապանքը փորձ ունէր». նրանք որերորդ անգամ էին դառնում գաղթական՝ բռնելով այս կամ այն երկրի, անյայտի ճամբան: Պատահական չէ հեղինակի խանդավառ զեղումին յաջորդող խորհրդանշական պատկերը. «Երկյարկանի շէնքի ջրյորդանում ճնճղուկը բոյն է դրել: Բոյն՝ ջրհորդանում: Կը քշուի: Այ, ա՛յ, շինարարներ, մոռացել էք ճնճղուկներին. ձեր կառուցած շէնքերի քիւերում ճեղքեր թողէք, բոյն է հարկաւոր ճնճղուկների համար» [113]:

Հոկտեմբերեանի շրջանի Մայիսեան սովխոգում են աշխատում թափառումներից հայրենադարձուած Անդրանիկը, Յակոբը, Պետրոսը, Տիգրանը, Մարիամ մայրիկը, Ջարուհին, Մարին... Մի մասի համար ոչ միայն հայոց հինաւորց որթատունկն է նորութիւն, այլեւ հայոց տառն ու լեզուն («Ես լաւ չի հասկանամ, ինչ ըսի, լօ՛ւ,- իրեն ուղղած հարցերից նեղարտում է Մարին: Իսկ Ջարուհին այդքան էլ չգիտէ, բրիգադավարը ձեռքի շարժումներով է խօսում նրա հետ» [113]:

Քսան տարի օտարութեան մէջ որպէս ֆլայ (վարձուած բանուծ) աշխատած մարդկանց ձեռքերին արդէն «մայրենի հողի համբոյրը կայ», եւ նրանք իւրայատուկ հպարտութեամբ են ասում. «Այ, էս ձեռքերով կը տնկեմ, էս ձեռքերով»: Անդրանիկի՝ քսան տարի ֆլայ եղած ձեռքերը մի օր կը վերցնեն առաջին դասարանցի Ազնիւի այրբենարանը, կը շփեն հրաշք եւ խորհրդաւոր տառերը եւ կը դողան յուզմունքից: Հայոց սուրբ, հրաշք տառերով հիացումի այս յուզումնալից դողը մենք տեսնում ենք նաեւ հեղինակի գլուխգործոցային «Մամփրէ արքան» պատմութեամբում:

Հեղինակի աշխարհայեացքը, հասարակական ընթերցումներն ու ազգային ձգտումները գաղթահայութեանը վերաբերող ակնարկներում ձեւաւորում են արժեհամակարգեր, որոնց կենսունակ աւանդները դուրս են գալիս ժամանակաշրջանի չափումներից, դառնում յղագրումներ սերունդների համար: «Նոր կաղնուտը» ակնարկում եղեռնի նահատակների յիշատակին կազմակերպուած ծառատունկի մաս-

նակիցներից մէկը՝ վարպետ Անդրանիկը, յայտարարում է՝ մինչեւ 56՝ 1915-ին իրենց գերդաստանից զոհուածների թուով, ծառ չտնկի, տուն չի գնայ: Գերդաստանից կամ համայնքից զոհուածների թուի չափով յիշատակի տուրք մատուցելու որեւէ արարողութիւն ոչ միայն ապրողաց հոգու հանգստութեան, ցաւը մեղմելու բալասաններից է, այլեւ իւրատիպ յղագիր է ապագայ սերունդներին:

Երբեմն Գալշոյեանը ակնարկում (կամ պատումի մէջ ներթափանց) ներկայացնում է մէկ այլ չափումով ժամանակի ու տարածութեան մէջ տեղի ունեցող իրադարձութիւններ ու դէպքեր, որոնք վերյուշի միջոցով գոյաւորում են գիտակցական դաշտում: Նման ակնարկներում, որոնք իրենց տեսակով աւելի շատ միտում են դէպի նորավէպի սեռը («Անթելուած ոգի», «Օրիորդ Մարի»), հեղինակը լաւագոյն ձեւով իրականացնում է իր գաղափարագեղագիտական ծրագիրը: Այդ առումով լաւագոյնը, մեր կարծիքով, «Անթելուած ոգի»-ն է, որը մարդկային ներաշխարհի խոր ու նուրբ վերլուծութիւններով, գեղարուեստական տարբեր հնարանքներով բովանդակութեան յուզականութիւնը ծայր աստիճան լարուած պահող բարձրարուեստ գործ է, հայ մամիկի աներեւակայելի ոգու՝ հզօր շեշտադրումներով մի փառերգութիւն: Սահմնկեցուցիչ խօսք-պատկերով սկիզբը՝ «գիշերը պատանքեց մորթուած գիւղը», ընթերցողի մտային տիրոյթ է թափանցում իր ամբողջ չարագութեամբ՝ արթնացնելով ժառանգաբանական (գենետիկական) մակարդակում պահպանուող այն ցաւը,

որ գուտ հայկական է, որից հայ մարդը չի ճնշում, չի ընկճում, այլ համակում է զորաւոր մի զգացողութեամբ, որ տակնովրայ է անում վրէժխնդրութեան անթեղը: Բնութիւն-պատկեր տիրոյթում ակնարկագրի գրիչը հասնում է բարձրարուեստ գեղարուեստականութեան. ոճրագործութեան վկայ երկինքը «սեւերես» է, երկնքի մի բուռ ճերմակ ամպն անգամ բզքտուած ու հալածուած է... Մորթուած գիւղը լցուել է գիշատիչ աչքերով, ագռաւների կռիւնով ու շների կաղկանձով: Չարագործութեան ահագանգերը սաստկանում են. գիւղի շներն ու կատուներն էլ են գնդակահարուել... Գնդակահարել էին արշալոյսը, արնոտել դէմքը: Գիւղը, «ուր մարդու գործից գա՛լլն էլ է նողկում»⁶, գնդակահարուել էր ու խեղդուել արեան մէջ:

Չարդ ու կոտորածի, նրանց հետեւանքների պատկերները հայ գրողների գործերում (արձակ թէ չափածոյ) ցնցող են, գիտակցական ու զգացական մակարդակներում՝ խորապէս ողբերգական: Չուգադրական նպատակներով անգամ հնարաւոր չէ իրար կողքի բերել օրինակներ: Թերեւս թեմատիկ հարազատութիւնը նկատի առնելով՝ Ա. Բակունցից մէջբերենք. «Ամպերի փոխաբէն քարափների վրայ նստեց այրուող գիւղերի մուխը: Բոցը հասաւ դեղնած արտերին, կրակը լափեց ե՛ւ սերմ, ե՛ւ սերմնացան»⁷:

Համատարած համրութեան մէջ հեղինակն անսպասելի ձայնախազեր է մտցնում. յանկարծ մի դուռ է ճռնչում, վիրաւոր գլխով մի մամիկ է դուրս գալիս, աղօթարանի սալաքարի վրայ չոքում ու հառաչում ճիչ-մրմունջով՝

Աստուած կա՞յ... Չորսբոլորը մորթուած, զարկուած հարազատներն ու համագիւղացիներն էին: Երբ նրանց մէջ տեսաւ Լուսիկ հարսնուկին, որ երէկ նոյն ժամին թոնիրն էր վառում, մի խենթ ցանկութիւն «վրնջաց մամիկի հոգում»: Նա որոշեց վառել գիւղի երեք հարիւր ծխի երեք հարիւր թոնիրները: Եւ վերջին ճիգերը հաւաքելով՝ մամիկը վառեց բոլոր թոնիրները: «Երդիկներից բարձրացած ծուխը լիզում էր տների կտուրները, տների փոշոտ քարերը, Մարութայ սարից իջած հովի պէս շոյում արեւի տակ անթաղ մնացած մարդկանց» [202]: Իսկ դիմացի սարին յայտնուած ասկեարները սարսափահար էին եղել՝ տեսնելով գիւղի «կենդանացումը»:

Մամիկի՝ թոնիրները վառելու գիտակցական ձգտումը ենթագիտակցական շերտում վերածում է թուրք հաւաքականութեան անբարոյ էութեան դէմ ցասման եւ ըմբոստութեան պոռթկման, որը, անշուշտ, հէնց նոյն՝ ենթագիտակցական ոլորտում է պարգեւում է բարոյական յաղթանակի բերկրանքը եւ դրանով իսկ թերեւս փրկում մամիկին (այս դէպքում՝ հայրենագրկուած եւ եղեռնահար եղած մարդկանց ընդհանրացուած կերպարը) ցնորութիւնից ու խելագարութիւնից:

«Օրիորդ Մարի» ակնարկի պատումում եղեռնագարկ մարդկանց բազում ողբերգութիւններից ցաւոտ մէկն է յատկապէս առանձնանում. միայնակ մնացած հերոսուհու անանց ողբերգութիւնն էլ տարիների հետ մեծացող որբութիւնն է. «Արդէն շատ էր որբ: Ծա՛տ, շա՛տ: Ախր որբութիւնն էլ իր տարիքն ունի: Ինչ-որ ժամանակ դուրս են գալիս

որբութիւնից»⁸: Բայց օրիորդ Մարիի որբութիւնը տարիք չառաւ, նրան չլքեց, դարձաւ նրա անբաժան ուղեկիցը, «պոկ չեկաւ իրենից, շուլալուեց-մնաց»:

Եղեռնից յետոյ որբութեան ախտանիշից չազատուած սերնդի ներկայացուցիչ Մարին եւ «Անթեղուած ոգի» ակնարկի մամիկը տիպական հերոսներ են Գալշոյեանի ակնարկաշարում: Գաղթահալութեան մասին ակնարկների մեծ մասի կենտրոնական դէմքերը սովորաբար տղամարդիկ են, կանայք ստուերում են, տղամարդկանց մտապատկերներում կամ մտայուշերում, իսկ այս երկու գործերում հերոսները հէնց կանայք են, որոնց արարքներով ու ապրումներով է տեսանելի դառնում ցեղասպանութեան ողջ հրէշաւորութիւնը: Ընթերցողը ոչ միայն կոտորածի ու գաղթի տեսլականից է ցնցում, այլեւ կենսականօրէն զգում է տառապեալ մարդկանց կսկիծն ու ժառանգում

նրանց կարօտի ցաւի անթեղը:

Մուշեղ Գալշոյեանն իր ակնարկներում (եւ ընդհանրապէս արձակում) ոչ միայն ոգեղէնացրել, այլեւ իւրաքանչիւր ընթերցողի ներսում գոյաւորել, ներկայ է դարձրել կարօտի ցաւի անթեղը եւ տառապանքին դիմակայելու անկոտրում կամքը: Անանց պահելով ցեղասպանութեան նկատմամբ ատելութիւնը՝ նա իր արձակով ձեւաւորել է ազգային ձգտումների մի արժեհամակարգ, որի կենսունակ աւանդները դուրս են գալիս ժամանակի չափումներից, սերունդների համար դառնում յղագրումներ:

*Բանասիրական գիտութիւնների փեկնածու
Հայաստանի պետական
փնտրեասագիտական համալսարանի
հայոց եւ ռուսաց լեզուների
ամպիոնի դասախօս*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- 1.- Տե՛ս Ս. Աթաբեկեան, «Բառի կեցութեան խորհուրդը», «Սով. Գրող» հրտ., Եր., 1988, էջ 232:
- 2.- Մ. Գալշոյեան, «Քեզ վերելից պետք չէ նայել», Եր., «Նայիրի» հրտ., 1990 թ., էջ 56: (Այսուհետեւ ժողովածուից կատարող մէջբերումները կը կատարուեն միայն էջանշումով):
- 3.- Ա. Բակունց, «Երկեր», 4 հ-ով, հ. I, ՀՍՍՀ ԳԱ հրտ., Ե., 1976, էջ 202:
- 4.- Մ. Գալշոյեան, «Կռունկ», «Հայաստան» հրտ., Ե., 1969, էջ 211:
- 5.- Մ. Գալշոյեան, «Բովտուն», «Սով. Գրող» հրտ., Ե., 1982, էջ 258:
- 6.- Յ. Շիրազ, «Ընտիր երկեր», 5 հ-ով, հ. I, («Հայոց դանթականը»), «Շուշան» հրտ., Ե., 1992, էջ 15:
- 7.- Ա. Բակունց, նշուած աշխ., էջ 200:
- 8.- Մ. Գալշոյեան, Ի տեղ բաց մամակի, «Նայիրի» հրտ., Ե., 1994, էջ 291:

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՅԱՅ ԱՐՁԱԿԻ ՈՐՈՇ ՅԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՋ

Սկսեմ նրանից, որ մենք՝ ժամանակակից հայերս, թե՛ հայրենիքում եւ թե՛ սփիւռքում հիանալի գրականութիւն ենք ստեղծում: Եւ այլ կերպ չէր կարող լինել, քանի որ մեր հազարամեակների պատմութեան մէջ, վստահ եմ՝ չի եղել մի շրջան, որ գրականութիւնը ծուլօրէն դադար եւ կամ արձակուրդ առնի: Եթէ տեսնում էք պատմութեան մէջ դատարկ էջեր, ապա վստահ եղէք, որ այլեւայլ թոհութիւնների մէջ պարզապէս փրցուել, կորել են, եւ այդ է պատճառը, որ մեզ չեն հասել: Իսկ այսօր առաւել քան երբեւէ չէր կարող ցամաքած լինել հայ գեղարուեստական գրականութեան արգանդը, քանի որ ո՛չ գրագետ մարդկանց, ո՛չ թեմաների, ո՛չ էլ տաղանդաւոր մարդկանց պակաս ունենք: Դրա փոխարէն ունենք մի վտանգաւոր մտայնութիւն, թէ մեր գրականութեան մէջ հիմա ոչ մի հետաքրքիր բան չի ստեղծուում: Սա աւելի ճիշդ ոչ թէ մտայնութիւն է, այլ յատուկ ծրագիր, ըստ իս: Եւ ոչ թէ ներքին, այլ արտաքին շահագրգռութիւն եմ տեսնում՝ Հայաստանն առանց գրողի եւ առհասարակ առանց մտաւորականի տեսնելու լաւ

կազմակերպուած դաւադրութիւն, որի վերջնական նպատակն է տեսնել Հայաստանն առանց հայերի: Հայաստանում այսօր կտրուկ նուազել է մտաւորականի վարկանիշը, բայց ի՞նչ անեն մարդիկ, որ ի վերուստ շնորհուած գիտնական, արուեստագէտ կամ գրող են, ո՞ր կորչեն, ո՞ր անհետանան...

Մինչդեռ Հայաստանը չի կարող գրողներ՝ բանաստեղծներ կամ արձակագիրներ չծնել այնպես, ինչպես հողը ամեն տարի չի կարող չստեղծել իր ծիրանը, դեղձը կամ խաղողը:

Վերջերս մենք հրաժեշտ տուեցինք, խորը ցաւով հրաժեշտ տուեցինք Լեւոն Խեչոյեանին, նրանից առաջ Լեւոն Անանեանին, նրանից առաջ Վահան Վարդանեանին, նրանից առաջ Յովհաննէս Գրիգորեանին. մէկ տարում տասնեակից ատիկ գրող: Եւ խորունկ ցաւը նրանց համար վկայութիւնն է այն բանի, որ նրանք բոլորն էլ ազգային արժէքներ էին: Բայց բարեբախտութիւն է, որ այս կարգի ժառանգութիւնը ժամանակ չի ճանաչում եւ արդէն իսկ գրաւել է իր տեղը մեր մեծ գրականութեան մէջ:

Այսօր թէ՛ Հայաստանում, թէ՛ սփիւռքում ստեղծում են եւ բանաստեղծական, եւ արձակի մեծ արժէքներ: Բայց քանի որ առատ է այս բերքը, իսկ հնձուորները քիչ են, խօսեմ միայն արձակի որոշ խնդիրների մասին:

Վերջին տարիներին իմ ուսումնասիրած հայ արձակի մի շարք գործեր վկայում են այն մասին, որ գրողները, խօսքը ի հարկէ գրամոլների մասին չէ, ստեղծում են համաշխարհային գրականութեան հետ զուգահեռ քայլող գործեր: Միանգամից այսպիսի յայտարարութիւն անելը գուցէ եւ վտանգաւոր է, բայց սա իմ դիտարկումների արդիւնքն է: Ոճը, որ ցանկացած գրողի յայտն է գրականութիւն մուտք գործելուց առաջ շքամուտքում վերարկուն, գլխարկը թողնելու, ոտքերը լաւ մաքրելու պէս մի բան, արդէն յուշում է, որ եկել է նա, ով ոչ միայն ասելիք ունի, այլեւ այդ ասելիքը

բը բոլորովին մի նոր տեսանկիւնից է կորզել՝ մինչեւ ինքը գոյութիւն չունեցող մի այլ հայեացքով: Այս առումով ներկայումս յայտնի գրողներից իւրաքանչիւրն էլ այս գաղափարին ծառայելու յստակ մտադրութեամբ է եկել հրապարակ: Նրանք գուցէ եւ շատ չեն, բայց մի փոքրիկ ազգի համար բաւարար են: Դէպքեր են եղել, որ մի գրողն էլ բաւական է եղել, որ իր ազգի անունը թնդացնի աշխարհով մէկ: Անուններ դեռ կը հասցնեմ թուարկել, բայց ուզում եմ նախ եւ առաջ ընդգծել, որ նրանք բոլորն էլ տիրապետում են մի միջազգային լեզուի, որ մարդասիրութիւն է կոչում: Նրանք բոլորն էլ հասկանում են, որ հայ ժողովուրդն ունի իր դիցաբանութիւնն ու առասպելաբանութիւնը, որ ամէն օր, ամէն ժամ հայրենի օդի ու ջրի հետ կուլ է տալիս ամենամաքուր ակունքներից: Ինչո՞ւ յատկապէս առասպելաբանութիւնն ու դիցաբանութիւնը, որովհետեւ ժամանակն է այդպիսին: Գերմարդկանց, գերգործողութիւնների, գերերեակայութիւնների հազարամեակ ենք մուտք գործել, երբ շատ դժուար է զարմացնելն ու տպաւորութիւն գործելը: Երբեմն «ամենագօրեղ» *սուպերմէններն* (գերմարդ) էլ ի գօրու չեն լինում տպաւորութիւն գործելու: Ըստ իս, սրա պատճառն այն է, որ դրանց հիմքում չկայ ժողովրդի ստեղծած իմաստութիւնը, փորձը, չկայ հազարամեակներին դիմացած լինելու համոզուածութիւնը: Այստեղ է, որ անըսպառ շտեմարան է քո սեփական ժողովրդի միջոլոգիան (դիցաբանութիւն): Այն թափանցում է թէ՛ գիտնականի, թէ՛ ամենահասարակ մարդու մտայնու-

թին: Այդպիսի հզոր ուժ ունի թէկուզ եւ միայն Երեւանի կայարանամերձ հրապարակում կանգնած Սասունցի Դաւթի ձիւ՝ Քուռկիկ Ջալալիի պոչը: Իսկ այն գրողների գործերում, որոնց անունների թուարկումը շատ չեմ ուշացնի, անպայման կը գտնէք դիցաբանական այս տարրը: Այն *սուպերմէնի* եւ նրա կատարած *սուպերհերաշագործութիւնների* (գերհերաշագործութիւն) պէս աղաղակող ու անպայման ինչ-որ բան պայթեցնելու (կարելու չէ, թէ ինչ) նպատակ չի հետապնդում, այլ իմաստասերի, դարաւոր փորձ ունեցող վարպետի պէս կարելուը անկարելուից, առաջնայինը երկրորդայինից տարբերելու եւ ոչ մի սկզբունք չխախտելով՝ ներկայացնում է իր գիտելիքը մարդու մասին իր ժամանակի մէջ եւ իր ժամանակի տրամաբանութեամբ: Այս գործերում, որոնց հեղինակներից մի քանիսի անունները պատրաստում եմ քիչ անց տալ, մեր ժամանակն է իր բոլոր ձայներով, խորշերով, բարձրութիւններով ու հարթավայրերով, մութ անդունդներով, որոնց մէջ նայելու համար անգամ խիզախութիւն է պէտք: Ահա այսպիսի մի մեծութիւն է մեր ազգի համար Լեւոն Խեչոյեանը: Նա էր, որ ֆիզիքապէս շատ ծանր հիւանդ լինելով՝ համարձակուեց մուտք գործել Սիերի դռնից եւ վերջապէս տեսնել, թէ ի՞նչ է թաքցնում իր մէջ այս Ագռաւաբարը բացի ՄԵԾ ՄՆԵՐԻՅ ու նրա մասին մեզ աւանդուած պատմութիւնից: Այս սխրանքը նա կատարեց մինչեւ իր կեանքի վերջին օրը ներառեալ: Վահագն Գրիգորեանը, որ իր ստեղծագործութիւններով միանգամից կարող է պատասխանել

բոլոր այն անհեթեթ հարցումներին, թէ ինչո՞ւ մենք ժամանակակից գրականութիւն չունենք, գրեց իր «Ժամանակի գետը» ծաւալուն վէպը, որ նոյնպէս միֆ (առասպել) է եւ իրականութիւն միաժամանակ: Այս վէպը պատասխանն է նաեւ մի ուրիշ անհիմն ու անհասկանալի հարցի՝ «Ինչո՞ւ դեռ Եղեռնի մասին չի գրուել մի ցնցող գործ»: Մի՞թէ շիկացած շամփուրներ են պէտք, որ քնած Մարայ Մելիքին արթնացնելու համար գործի էին դնում նրա ծառաները: Ընդամենը կարդալ է պէտք, եւ այն ինքը կը շամփրի, եթէ քո մէջ ի սպառ չի քնել արթնանալու ցանկութիւնը: Միֆի (առասպել) հետ զուգահեռաբար մեր ներկայիս կեանքն է տրոփել Յովիկ Վարդումեանի «Կանթեղ» վէպում: Սա էլ Արցախեան հերոսապատումն է՝ դիտուած պատերազմի անմիջական մասնակից տաղանդաւոր մի զինուորագրողի կողմից: Միֆի (առասպել) որոնումն ու գրականութեան մէջ նրան տեղ տալու, նրա առջեւ գլուխ խոնարհելով՝ այն յաջորդ սերունդներին հասցնելու խնդիրն է լուծում Դիանա Համբարձումեանի «Աստծոյ բնակեցրած երկրում», Էդուարդ Խաչիկեանի «Սուրբ մասունքի առեղծուածը», Նորայր Ադալեանի «Սեւ քառակուսի կարմիր անապատում», Հրաչեայ Սարիբեկեանի «Երկուորեակների արելը» վէպերում: Նաեւ, թող թոյլ տրուի ասել, նուաստիս՝ Ալիս Յովհաննիսեանի «Ճիւղեր, տերեւներ» վէպում:

Սա միայն հակիրճ թուարկումն է ժողովրդական պատումի շարունակականութիւնը մեր այսօրեայ գրականութիւն ներկելու գեղարուեստական դրսեւորումներից:

Նոյնքան կարելու ոլորտ է ժամանակաշրջանը՝ իր ընտանեկան, բարոյահոգեբանական, քաղաքական, ազգի ինքնաճանաչման, ինքնաբացայայտման խնդիրներով արտացոլող գրականությունը, որ իր բազմաճյուղ դրսևորումն է գտնում ինչպես թուարկուած գրողների, այնպես էլ մի շարք այլ անունների գործերում, որոնց արժե անդրադառնալ խորը ուսումնասիրութեան կարգով եւ ոչ թէ միայն թուարկումով: Այս առումով շատ կարելու է նշել, որ չեն դադարում կամ արձակուրդ չեն գնում ո՛չ հայաստանաբնակ եւ ո՛չ էլ սփիւռքաբնակ գրողների գաղափարներն ու մտքերը, այլ շարունակում են արտացոլել եւ գեղարուեստական խտացումների ձեւով փաստագրել ներկայ բարդ իրականութիւնը՝ հայ մարդու կեանքը՝ որպէս աշխարհի քաղաքացի:

Այս մտքերի հետ նաեւ ուզում եմ մէկ-երկու բառով անդրադառնալ մեր բացթողումներին: Անձամբ ինքս մեծ մտահոգութիւն ունեմ, որ ներկայ գեղարուեստական արձակում իր արտացոլումը չի գտել այսօրուայ Հայաստանի գիւղը կամ գաւառն իր բազում, բազում խնդիրներով: Ըստ իս, սա մի դաժան իրականութիւն է, որի հանդէպ պէտք է յոյժ նրբանկատ եւ միեւնոյն ժամանակ վիրաբոյժի նշտարի չափ հատու մօտեցումներ գտնել: Գրողների միութիւնում մօտ օրերս կայացած մի

նիստի օրակարգում դրուած էր գրողների մարզեր՝ յատկապէս սահմանամերձ շրջաններ գործուղելու եւ գիւղի կեանքը մօտիկից տեսնելով՝ գեղարուեստական ընդհանրացումների հասնելու խնդիրը: Այս հարցում նոյնիսկ խոստացել են իրենց աջակցութիւնը ցոյց տալ մարզերի կառավարիչները: Թէեւ համոզուած եմ, ցանկութեան դէպքում մենք՝ գրողներս մեր նախածեռնութեամբ էլ կարող ենք շրջել եւ տեսնել մեր աշխարհը, եթէ անգամ մեզանից շատերը ոչ միայն անձնական մեքենայ, այլեւ ուղեվարձ տալու չափ եկամուտ էլ չունեն: Բայց մի՞թէ մեր հանճարեղ Բաֆֆին գոնէ մի սեփական ձի կամ աւանակ ունէր, երբ քանաքանակն ու գրիչը գօտու մեջ խրած՝ ոտքի տակ էր տալիս իր պատմական հայրենիքը եւ ամենեւին հաշուի չէր առնում ճանապարհների ոչ մի վտանգ: Իսկ վտանգներն այդ օրերին բազմաթիւ էին:

Խնդիրները բազում են, գրողների պակաս չունենք, մնում է՝ ընթերցողին համոզել, որ գրել-կարդալ իմանալն էլ բաւական է ժամանակակից գրողին գտնելու, նրան խոհակից, հոգսակից, գրուցակից դառնալու եւ նրան խրախուսելու, նրան սխրանքների կոչելու համար:

Արշակագիր, հրապարակախօս

ՆՇԱՆ ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆԻ ԶՈՅԳ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՄԻՋՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻՆ ԵՒ ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԷԵԱՆԻՆ

Ստորել հրատարակության կու տանք Համաշխարհային Երկրորդ պատերազմի նախօրեակին գրուած եւ պատմական որոշ հետաքրքրութիւն ու արժէք ներկայացնող գոյգ մը անտիպ նամակներ, գրուած՝ Նշան Տէր Ստեփանեանի կողմէ եւ յղուած ռամկավար գործիչներ Միհրան Տամատեանին ու Վահան Թէքէեանին: Կարիք չենք տեսներ նամակներուն մասին երկար խօսելու, որովհետեւ անոնք կը բացատրեն իրենք զիրենք ու կը բացայայտեն այդ ճակատագրական օրերուն Հայ դատի համար տարուած քուլիսային աշխատանքներուն մասին կարգ մը անծանօթ դրուագներ ու մանրամասնութիւններ:

Նամակագիր Տէր Ստեփանեանն ու Թէքէեանը եղած են հին ծանօթներ ու գործակիցներ: Անոնք հիմնադիր անդամներէն են 5 Յունիս 1919-ին Փարիզի մէջ ծնունդ առած Հայ Ազգային ազատական միութեան: Տէր Ստեփանեան եղած է անոր առաջին գործադիր մարմնի երկու ատենադպիրներէն մէկը, իսկ երկուքով՝ Նոյն տարուան Հոկտեմբերին, Պօղոս Նուպարի կողմէ գործուղուած են Երեւան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ բանակցութիւններ վարելու եւ հարթելու արեւմտահայոց ապագային գծով երկու կողմերուն միջեւ գոյութիւն ունեցող որոշ տարակարծութիւններ: Աւելի ուշ, իրենց միացած է նաեւ Ժողովրդական կուսակցութեան ղեկավարներէն՝ Սամսոն Յարութիւնեանը, մինչ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ բանակցութիւնները վարած են Սիմոն Վրացեան, Շաւարշ Միսաքեան եւ Մարտիրոս Յարութիւնեան:

Նշենք, որ 1919 թուականի Հոկտեմբերի 29-էն Նոյեմբեր 16 երկարող եւ 9 նիստերու վրայ տարածուող բանակցութիւնները աւարտած են առանց շօշափելի արդիւնքի:

Տէր Ստեփանեան եւ Տամատեան եւս եղած են հին ու մտերիմ բարեկամներ: Այս խօսքին լաւագոյն վկայութիւնն է մեր տրամադրութեան տակ գտնուող Տէր Ստեփանեանի կողմէ 8 Յունուար 1919 թուակիր, Փարիզէն Տամատեանի յղած նամակին մտերմիկ ոճն ու զինք Ազգային պատուիրակութեան անունով Փարիզ հրաւիրող հետեւեալ տողերը. «Կ'երեւի որ ճակատագիր մը կայ, որ կ'ուզէ որ մենք իրարմէ չզատուինք: Թորինոյէն սկսեալ ուր որ գացիք ես ստիպուեցայ Ձեզի հետեւիլ, հիմա կարգը Ձերն է»:

Հրատարակուող նամակները լոյս կ'ընծայեն Նոյնութեամբ, առանց մեր կողմէ որեւէ միջամտութեան: Աւելցուցած ենք միայն անհրաժեշտ քանի մը ծանօթագրութիւններ: Անոնց բնագիրները կը պահուին մեր մօտ:

Կրկնութենէ խուսափելու համար չենք կրկնած կարգ մը գործիչներու մասին «Բագին»ի նախորդ թիւի մեր հրապարակումին մէջ տրուած ծանօթագրութիւնները:

Մեծայարգ տեարք
Մ. Տամատեան եւ Վ. Թէքէեան

Գահիրէ

Շատ սիրելի բարեկամներս,

Ձեր 2 Ապրիլի նամակը շատ ուշ, 30 Մայիսին միայն ստացայ:

Ուրախ եղայ ստանալով Ձեր լուրերը եւ տեսնելով Թէքէեանի գիրը: Պարագաները մեզ բաժնեցին, եւ կեանքին տուայտանքն ու հետզհետէ աւելի դժնդակ պայքարը պատճառ եղան որ չհաստատուի մեր մէջ գէթ հեռուէն յարաբերութիւն մը: Անցեալը միշտ թարմ է իմ մտքին ու սրտին մէջ եւ այդ անցեալին մէջ Ձեր երկու դէմքերը կարկառուն են:

Հետաքրքրութեամբ տեղեկացայ Ձեր նամակին պարունակութեան, եւ ուզեցի օգտակար ըլլալ:

Դժբախտաբար 1921էն ի վեր ես ոչ կարելիութիւնը եւ ոչ ալ հանգամանքն ունեցած եմ ազգային հարցերով զբաղելու: Անկէ ի վեր այս երկրին մէջ ամէն բան փոխուած է եւ հին վարիչներն այլեւս գոյութիւն չունին ու իմ ծանօթ եւ բարեկամ անձնատրութիւններէս շատերը մեռած են: Եւ հետեւաբար կարելիութիւն[ներ]ը կը պակսին ինձ Ձեր հաղորդած լուրերն ստուգելու եւ քննելու:

Ատով հանդերձ, հազիւ թէ կարողացայ, կատարեցի ճամբորդութիւն մը Հռոմ եւ ինձ մնացած քանի մը ծանօթներ տեսնելով ջանացի, առանց երեւոյթն ունենալու, գէթ Ձեր լուրերուն ուղղութեամբ տպաւորութիւն մը քաղելու:

Դժբախտաբար իմ այս շատ համեստ հետազօտութեան արդիւնքը բացասական է:

Ասիկա անշուշտ ըսել չէ որ Ձեզ հասած լուրերն անհիմն են: Եթէ այդ անձը որ հաղորդեր է, լուրջ եւ խոհեմ մէկն է եւ այն աղբիւրը որմէն քաղեր է բարձր եւ հեղինակաւոր է, պէտք է խնդիրը մանրամասնօրէն քննել: Ինձի անծանօթ ըլլալով թէ՛ անձը եւ թէ՛ այդ աղբիւրը, չեմ կրնար ռելէ կարծիք յայտնել:

Այս իմաստով պատասխանեցի Պր. Մ. Սարեանի որ Պանեէօ-Սէնէ նոյնօրինակ հարցումներ ըրած էր:

Իսկ իմ կարծիքը, հեռուէն հեռու եւ անտեղեակի կարծիքը, որ անշուշտ շատ քիչ բան կ'արժէ, հետեւեալն է:

Անկարելի չէ որ վերջին բանակցութիւններուն ընթացքին արեւելեան Սիջերկրականի հարցերու քննութեան եւ անոնց շարքին մէջ տեղ գտած ըլլայ Կիլիկիան: Կը թուի ինձ սակայն որ այդ հարցը հաւանական է որ քննուած ըլլայ աւելի կամ նուազ հեռաւոր ապագայի մը կարելիութիւններուն շարքին մէջ:

Երկար տարիներ ես այն տպաւորութիւնն ունեցած եմ որ օդին մէջ կար Իտալիոյ դէպի Թուրքիա ծաւալման կարելիութիւնը: Բան մը որ արդար եւ օրինական ալ էր տրուած ըլլալով Իտալիոյ իր դաշնակիցներէ խաբուիլը, Ս. Ճիօ-

վաննի տի Մօրիանայի համաձայնութեանց արհամարհումով եւ ոտնակոխումով: Եկաւ նոյնիսկ Տուշէի նշանաւոր մէկ ճառը ուր ան յայտնեց թէ Իտալիա կրնար ծաւալիլ միայն դէպի Արեւելք եւ հարաւ: Կը յիշէք անշուշտ Թուրքերուն իրարանցումը այդ առթիւ: Ինչու եւ ինչպէս Արեւելքը մէկդի դրուեցաւ եւ Իտալիան ծաւալեցաւ դէպի հարաւ, Հապէշիստան, խորհուրդ մըն է որուն մասին միայն ենթադրութիւններ կարելի է ընել:

Հազիւ կազմած իտալական այս նոր մեծ կայսրութիւնը, կրնա՞յ Տուշէն մտածել մօտակայ ձեռնարկներու դէպի Արեւելք: Ի՞նչպէս կարծիք յայտնել: Անշուշտ ոյժն ու կամքը գոյութիւն ունին, բայց կան մէջտեղ այնպիսի անմիջական խնդիրներ, շահեր ու պայքարներ՝ որ պէտք է առնուազն անհաւանական նկատել իտալական մերձաւոր քայլ մը դէպի Արեւելք:

Կը մնան ոչ մերձաւոր ապագայի մը կարելութիւնները, որոնք հաւանաբար դրական են եւ որոնց սակայն սկիզբը կախումն ունի հազար ու մէկ պարագաներէ:

Տուշէն ծանօթ է հայկական եղերերգութեան եւ անձնապէս ապահովութիւն ունիմ անոր մեծ համակրութեան դէպի հայերը պատերազմէն առաջ եւ մանաւանդ պատերազմի ընթացքին: Այս վերջին շրջանին իր անձնական թերթը- Փօփօլօ տ'Իթալիա, գրեթէ միշտ հրատարակած է Armeniaի խմբագրականները իր առաջին կամ երկրորդ էջին մէջ համակրութեամբ: Իր ամէնէն սիրելի գործակիցը, որ աւա՜ղ 1928ին մեռաւ, իմ բարեկամս էր եւ անոր միջոցաւ ալ ծանօթ եմ պետին զգացումներուն դէպի հայկա[կա]ն դատը: Եւ այսօր ալ, իր կատարած ահագին գործէն վերջ եւ գործին մէջ, չեմ կարծեր որ ան իր մտքին ու սրտին մէջ թաղած ըլլայ Հայաստանը: Եւ մարդ մըն է որ կարող է, եթէ գալիք տարիները նպաստաւոր ըլլան Իտալիոյ համար, յատուցանել հայկական հարցը եւ զբաղիլ անով քիչ մը ւաւելի պարկեշտօրէն քան ինչ որ ըրին մեր հին... դաշնակիցները:

Լաւ կ'ընէք ուրեմն քննելով շրջող լուրերուն ստուգութիւնը եւ պատրաստելով ըստ այնմ քայլեր:

Լաւ պիտի ըլլար, ամէն պարագայի, որ հայկական մամուլը միշտ համակրութեամբ արտայայտուեր Իտալիոյ արտաքին եւ ներքին քաղաքականութեան հանդէպ:

Փակելով այս հարցը եւ թոյլ տալով ինձ մտնել մեր ներքին խնդիրներուն մէջ պիտի ըսեմ չվախնալով նոյնիսկ իմ երկու սիրելի բարեկամներուս ծիծաղը շարժելէ, որ ես դեռ ցարդ չեմ հասկցած թէ ինչո՞ւ ջնջուեցաւ Ազգային Պատուիրակութիւնը: Այդ մարմինը պէտք էր մնացած ըլլար, նոյն անունով, իբր ներկայացուցիչ թրքահայութեան, նոյնիսկ եթէ իր գործը քաղաքական ռելէ հանգամանք չունենար: Վերջապէս մարմին մըն էր որ գէշ լաւ ներկայացուցչական հանգամանք մ'ունէր աւելի կամ նուազ ճանչցուած պետութիւններէն եւ կը գտնուէր խաբուածի ու պահանջատէրի դիրքին մէջ: Ինչո՞ւ կործանեցին զայն: Եւ այսօր, անհրաժեշտ չէ՞ այդ մարմնին վերակազմութիւնը: Կարելիութիւնները կան կամ կրնան մէկ օրէն միւսը ստեղծուիլ,- աշխարհք կը քալէ անդունդի մը եզերքը եւ

ամեն դաշնագիր ջնջուած է, կամ վիճելի դարձած է եւ կամ կրնայ դառնալ մէկ օրէն միւսը - ո՞րն է այն մարմինը որ ի հարկին պիտի կարենայ արեւմտահայութեան անունով խօսիլ կամ գործել:

Ուրիշ բան մը կայ որ չեմ հասկցած: Լոզանի ահաւոր ոճիրէն վերջ, մենք կծքտեցանք, ապշեցանք եւ լռեցինք, եւ հրապարակին վրայ չմնաց եւ ոչ իսկ «խենթ» մը որ օտար լեզուով մը աղաղակէր գործուած ոճիրին դէմ: Եւ դեռ մինչեւ այսօր - եթէ չեմ սխալիր, եւ եթէ կը սխալիմ հաճեցէք ինձ տեղեկացնել - գոյութիւն չունի գրքոյկ մ'օտար լեզուով ուր պէտք եղած ձեւով վեր հանուած ըլլայ հայերուն դէմ դաշնակիցներու կողմէ գործուած ոճիրը: Չէ՞ք կարծեր որ դեռ այսօր անհրաժեշտ է հրատարակութիւնը, չորս լեզուներով, ազդեցիկ գրքոյկի մը ուր ամփոփուած ըլլայ հայոց անցեալը մինչեւ 1914, եւ կատարեալ ու սեղմ ու փաստացի կերպով պատմուած ըլլայ ինչ որ կատարուեցաւ հայերու դէմ 1914էն մինչեւ Լոզան եւ յետոյ: Չկա՞յ հայ հայրենասէր հարուստ մը որ զգայ այս անհրաժեշտութիւնը եւ գլուխ անցնի յառաջ բերել տալու համար այդ գործը:

Ձեր լուրերը քիչ էին Ձեր նամակին մէջ եւ, աւա՛ղ, նոյնիսկ միակ լուրն էր Պր. Տամատեանի պատահած դժբաղդութիւնը, արդարեւ կսկծալի: Յաւակցութիւններս խոր իրեն, բայց մանաւանդ ի սրտէ մաղթանքներս: Գիտեմ որ իր ֆիզիքական եւ մանաւանդ հայրենական կորովը զինք ոտքի պիտի պահէ, ինչպէս առաջ, հակառակ այդ ֆիզիքական նուազեցումին: Կը յուսամ որ, երբ քիչ մ'ատեն գտնէք, երկուքիդ մասին քիչ մ'աւելի շատ լուրեր պիտի տար:

Իմ լուրերս ալ դժբախտաբար ուրախ չեն: Դժբախտ ամուսնութիւն մը աւելցաւ կեանքիս դժուարութիւններուն եւ զիս կարելի է ըսել չեզոքացուց: Ունիմ պատուական զաւակ մը, Սարգիս-Կարէն, այժմ 15 1/2 տարեկան: Ամուսնական ցաւալի պատմութիւնս կը խնայեմ Ձեզ: Երկուքդ ալ լաւ կը ճանչնաք կինս: Իր աղջիկ եղած ատենի թերութիւնները օր ըստ օրէ բազմացան եւ սաստկացան եւ իրեն հետ կարելի էր, եթէ կարելի էր, համաձայն երթալ դառնալով հլու ծառայ մը: Ամէն օր խնդիր մը, ամէն օր գանգատ մը, սպառնանք մը կամ պահանջ մը: Տառապեցայ շատ մանաւանդ իբր օտարներու մէջ ապրող հայ: Քաշեցի մինչեւ որ կը հաւատայի թէ պարտականութիւնն ունէի զաւակս չզրկել իր մօրմէն: Բայց երբ տեսայ որ զաւակս կը տուժէր ֆիզիքապէս ու բարոյապէս մօրը պատճառով, բաժնուեցայ իրմէն եւ 3-4 տարիէ ի վեր զատ կ'ապրինք, զաւակս ինձ հետ ըլլալով:

Մեծագոյն ցաւս այն է որ, ճիշդ այդ ամուսնութեան պատճառով, չկրցայ, Փարիզէն դարձիս վերսկսիլ Armenia ի վերահրատարակութեան: Եթէ սկսած ըլլայի, կը հաւատամ որ դադրեցուցած պիտի չըլլայի այլեւս, թերեւս եղած պիտի ըլլայի այն «խենթ»ը որուն մասին ի վերեւ, ամէն պարագայի ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլայի:

Այսչափ - եւ չափազանց եղաւ - այսօր, եւ շատ, շա՛տ սիրալիր բարեւներս, յարգանքներս ու մաղթանքներս Ձեր երկուքին:

Ն. Տէր Ստեփանեան

Թորինո, 27/5/38

Մեծայարգ Պ. Պ. Միհրան Տամատեան եւ Վահան Թէքէեան

Գահիրէ

Միքելի բարեկամներս,

27/5 նամակս, ի պատասխան Ձեր նամակին, կը հաստատեմ: Անկէ ի վեր ոեւէ լուր չունեցայ Ձեզմէ:

Պր. Սարեան, այս շրջանին, յաճախ գրեց ինձ, երկար ու մանրամասն, խնդրոյ առարկայ հարցին շուրջ, մեծ հաւատքով:

Ես ալ իրեն գրեցի յաճախ, առանց արտայայտուելու իր լուրերուն մասին, քանի որ անոնց աղբիւրը կը մնայ ցարդ ինձ անծանօթ: Չափազանց զբաղած ըլլալով չկարողացայ ցարդ պէտք եղած ճամբորդութիւնները ընելու ծանօթանալու համար, այդ իտալացի անձնաւորութեանց:

Սակայն, ենթադրելով հանդերձ որ այդ լուրը կը վերաբերի իտալացի քանի մը բարձր անձնաւորութեանց անձնական փափաքներուն ու տեսակէտներուն եւ չեն բոլոր յատկանշական բարձր աղբիւրներէ, կայ ու կը մնայ 1922էն այսօր հայերուս բացարձակ բացակայութիւնը Հռոմէն: Նախորդ նամակովս պարզած էի արդէն իմ տեսակէտս այս հարցին շուրջ: Երկար եւ ճակատագրական տարիներ կորսնցուցինք, ճիշդ է, բայց աւելի լաւ է ուշ՝ քան երբեք: Երկար խորհրդածութիւններէ վերջ այն եզրակացութեան հասայ որ օգտակար է եթէ ոչ անհրաժեշտ որ քանի մը զգոյշ, կարող եւ լուրջ հայ անձնաւորութիւններ կատարեն հետազօտութիւններ եւ քայլեր Հռոմ, տեսնելու համար թէ մեզ համար այդ կողմէն կա՞ն կարելիութիւններ: Ասիկա այնչափ աւելի կարեւոր է քանի որ «այդ կողմը» այլեւս մեզի մնացած միակ կողմն է, տրուած ըլլալով միւս մեծ պետութեանց քաղաքականութիւնը եւ այդ քաղաքականութեանց յառաջ բերած վերջին դէպքերը: Ալեքսանտրէթը վտանգի մէջ է, եւ վտանգը պիտի տարածուի հաւանօրէն Սուրիոյ վրայ, եթէ դէպքերուն ընթացքը ուրիշ ուղղութիւն մը չստանայ:

Պէտք է նկատի ունենալ Մուսսօլինիի քաղաքական տեսակէտը առաջին օրէն. «Վերատեսութիւն ամբողջ դաշնագրերու եւ արդարութիւն բոլոր ժողովուրդներուն»: Անհաւանական չէ որ անոր մտքին մէջ այս մտածումը վերաբերի նաեւ հայ ժողովուրդին: Ի՞նչ ըրինք մենք պարզելու այս հարցը: Այս վերջին ամսուայ մէջ յաճախ կը կրկնեն Իտալացի թերթերը. «հաց, աշխատութիւն եւ արդարութիւն բոլոր ժողովուրդներուն»:

Ի նկատի ունենալով այս ամենը, եւ շատ մը ուրիշ մտածումներ զորս դժուար է արտայայտել նամակով, ըստ իս լաւ պիտի ըլլար որ դուք, եթէ կարելիութիւն ունիք, քաջալերէիք Պր. Սարեանի նախաձեռնութիւնը տրամադրելով պէտք եղած նիւթական միջոցները եւ իր կողքին դնելով Ձեր կողմէ անձնաւորութիւն մը: Լաւագոյնն այն պիտի ըլլար որ ձեր երկուքէն մէկը միանար Սարեանին: Այս պատուիրակութիւնը պիտի ըլլայ անշուշտ շատ գաղտնի, զգուշ եւ վերապահ, եւ

միայն հետազոտութեան հողի մը վրայ հիմնուած:

Այս գործը աւելի կարեւոր կը թուի ի նկատի ունենալով այն պարագան որ Հռոմէն Միլան գացեր է Պր. Ջամալեան եւ կ'աշխատի կազմութեան իտալահայ մարմնի մը իբր թէ մշակութային հողի վրայ: Բայց այս «մշակութային» հանգամանքը մէջտեղ հանուեր է գաղութին զգուշաւոր անդամներուն առարկութիւնները չէզոքացնելու համար: Ի՞նչ գործ ունի այս պարոնը Հռոմ եւ ի՞նչ բանի կը միտի: Կը վախճան որ այս ամէնը նոր արկածախնդրութիւն մ'ունենայ արդարեւ, քանի որ չեն կարծեր որ դաշնակցականները հրաժարած ըլլան Բարձր Հայքէն, աւելի ճիշդ Սովետական Հայաստանէն: Այս մասին դուք աւելին գիտէք անշուշտ, եւ ի նկատի կ'ունենաք Ձեր որոշումն առնելու ատեն:

Սպասելով Ձեր լուրերուն եւ ջերմ, սիրալիր բարեւներով՝

Ն. ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- 1.- Միհրան Միլասեան, «Գաբրիէլ Լազեանի եւ Արշակ Ջամալեանի անդիպ նամակները՝ Վահան Թէքէասիկին», «Բագին», 2013, թիւ 4, էջ 65:
- 2.- Սարհապ սարդազրութեանք, Փարիզէն՝ Թէքէասիկին յղուած 1 Օգոստոս 1938 թուակիր նամակէ մը որոշ մանրամասնութիւններ կ'իմանանք հոս արծարծուող դէպքերուն մասին, ըստ որուն՝ «խրալացի բարձրաստիճան հայաստի մը կողմէ» Հայ դարի մասին «քոժէ» մը պատրաստուած է ու ներկայացուած՝ ռամկավար շրջանակներուն: Անանուն իրալացի անհրաժեշտութիւն համարած է «Հայ ազգային ընդհանուր միութիւն մը հիմնել եւ միա բոլոր կուսակցութիւնները... անոր մէջ յովելու եւ պաշտակտումները մէջտեղէն վերցնելու»: Ըստ անոր, «առանց այս նախնական եւ գլխաւոր գործին, ոչ մի յոյս չկայ, կորսուած է յեր դարը»: Ան առաջարկած է երթալ Հռոմ եւ րեդոյն վրայ բանակցութիւններ վարել այդ առնչութեանք, նոր ծրագիր մը պատրաստել ու «ներկայացնել զայն օրուան մեծատրին»: «Պէտք է արտասահմանի մէջ հայ ազգը ներկայանայ մէկ գրոխով, մէկ մարմնով եւ մէկ վարչութեանք ու մէկ ծրագրով, որը պիտի ունենայ ամէն երկիրներու մէջ կեդր. կոմիտէներ եւ մասնաճիւղեր բոլորը կապուած կեդրոնին», բայց եւ այնպէս նիւթական պարճառներով հայկական կողմը չէ կրցած Հռոմ մեկնել ու բաւարարուած է բանակցութիւններու համար իրալացիները Փարիզ հրաւիրելով: Ըստ Արշակ Զօպանեանի դիւարկումին ու ենթադրութեան՝ «այդ հայասեր իրալացիին զուտ իր անհնականէն թելադրուած էր եւ վերին իշխանութենէն հրահանգուած չէր» այս մասին:
- 3.- Նկարի ունի քաղաքական գործիչ եւ նախկին դաշնակցական՝ Մարտիրոս Սարեանը, որ մինչեւ 1922 թուականի Իգմիրի աղէտը տարած է այնպէս, տպա անցած է Ֆրանսա: Մահացած է Փարիզ, 12 Նոյեմբեր 1954-ին, 82 տարեկանին: Նկարի ունի Պենիքօ Մոսոյիկին (1883-1945), որ 1922-1943 եղած է Բուլախոյ վարչապետ:
- 4.- «Փօիօյո տ'Իքալիա»՝ «Բուլախոյ ժողովուրդը»: Ազգայնական ուղղութեան թերթ, զոր հիմնած է Մոսոյիկին, Ընկերվար կուսակցութենէն հեռացուելէն ետք: Անոր էջերուն է, որ խմորուած է իր նոր փիլիսոփայութիւնը՝ «Յետ այսու մենք բոլորս իրալացիներ ենք եւ ուրիշ՝ ոչինչ: Մէկ չայն դուրս կու գայ մեր սրտերէն՝ «Կեցցէ՛ Բուլախան»՝ նշանաբանով: Այս մթնոլորտին մէջ է, որ ծնունդ առած է ֆաշիզմը:
- 5.- Բուլախեան պարկերազարդ թերթ, զոր կը խմբագրէր ու կը հրատարակէր Նշան Տէր Սրեպիանեան, Թորիկոյի մէջ (Բուլախա), 1915-1918 թուականներուն: 12 էջ, 29X40 ամ.: Թերթին պատուակալ րեօրէնը եղած է փրոֆ. Գորբապօ Գորբապիկո, իսկ անոր պատասխանատուն՝ Մարկարիա Գարլօ:
- 6.- Նկարի ունի այն ողբերգութիւնը, որուն ենթարկուեցաւ Տամարեան, երբ 1936 թուականի Ապրիլին, Պէյրութի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ վիրահատութեան ենթարկուելով՝ կորսնցուց աջ սրունքը:
- 7.- Սարհապի վերոյիշեալ նամակին մէջ ըստած է, թէ՝ Ջամալեան Միլանոյի մէջ հիմնած է Բուլախօ-հայկական միութիւն մը՝ «երկու ազգերը իրար ծանօթացնելու համար...»:

ԵՌՒՍՈՒՖ ՔԱՐՇ

1

Շատեր կը լուսանկարեն: Գեղեցիկ տեսարան մը կամ վայր մը նկարին չեն տար արուեստի լուսապսակ:

Սովորաբար կը դիտենք, յուզումով կը գնահատենք հայկական կամ ընտանեկան բովանդակութեամբ լուսանկարները, զգացականութեամբ, առանց երբեք հարց տալու, թէ ո՞ր, ե՞րբ, եւ ինչպէ՞ս արհեստը կը փոխակերպուի արուեստի: Արուեստը անմիջական հետաքրքրութեան առարկայ չէ:

Լուսանկարչութիւնը արհեստ եւ բազ-

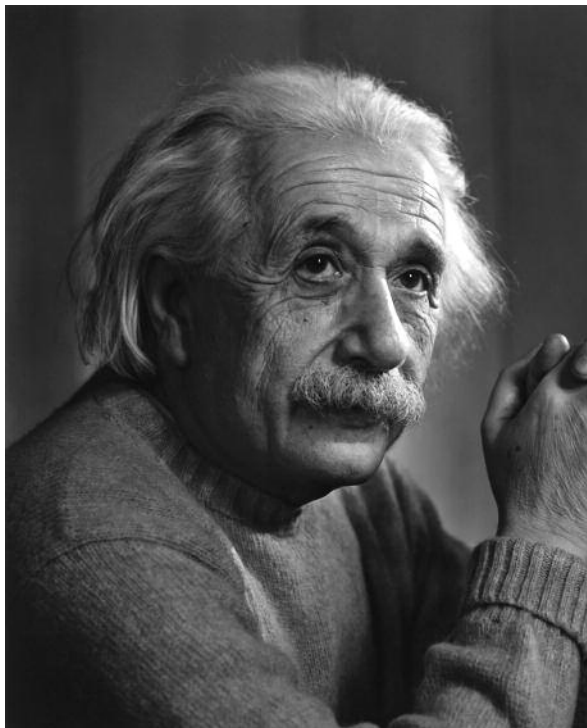
մաշնորի պէտք է ըլլալ զայն արուեստ դարձնելու համար:

Արդիական բացառիկ մեքենաներով քիչ մը ամէն ոք կը նկարէ, յիշատակներ կ'անմահացնէ, երջանկութեան պահերը ապագային կը փոխանցէ: Յաճախ ձմրան երկար գիշերներուն կամ թռռիկներու հետ ալպոմներ կը թերթատուին եւ կը վկայեն անցնող-անցած ժամանակի մասին: Պատկերով յուշագրութիւն եւ անմահութիւն:

Բայց մեր սուղ վճարուած գերարդիա-

2

3

կան մեքենաներու լուսանկարները չեն արժանանար համաշխարհային ճանաչման: Անոնք անմիջականօրէն արուեստ չեն ծնիր:

Կիրակնօրեայ շուկաներու մէջ կը վաճառուին արձանիկներ, որոնք կը ներկայացնեն Պախ, Պեթհովէն, Մոցարթ, որոնք կը նմանին այդ մեծերու պատկերներուն, թափօններ են, մետաղէ կամ գաճէ: Անոնք ինքնատիպ քանդակներ չեն:

Փարիզ, 22 Յունուարին, ցուրտ օր մը, պերճ թաղամասի մը Նիւ Եորք պողոտան գտնուող թանգարանը գացինք, տեսնելու համար Քարշի (Եուսուֆ) լուսանկարներէն մաս մը: Գումատը չէին նկարները, սեւ-ճերմակ, մեզի խօսող դիմանկարներ էին, ինքնատիպ արտայայտութեան մը ակնթարթին բռնուած, բայց ոչ սառած:

Երբ «Քարշ» կ'ըսուի, առաւել կամ նուազ տեղեակ անձեր անմիջապէս կը մտաբերեն Մեծն Բրիտանիոյ հզօր վարչապետին դիմանկարը՝ պատմութիւն կերտած անձի ուժգին արտայայտութեամբ: Ինչպէս յաճախ դիտել կը տրուի՝ առանց իր աւանդութիւն դարձած... պապիրոսին, զոր վերջին պահուն Քարշ խլած է իր շրթներէն, ընդունուած դասականութենէն դուրս բերելով ենթական, ստեղծելով «տարբեր» պատկեր մը: Հարկ է կարդալ դիմանկարէն հոսող անսեթեւեթ կամքը: Այս իսկ փնտռտուքով «բռնուած» պահը արտակարգ անձի հոգեբանութեան պատճենն է:

Վերապրումի հզօրանք ունեցող հայ մըն է Քարշ, իր ժողովուրդին առհաւական կարողութիւնները մարմնաւորող տիպար մը: Մանուկ տարիքէն արմատախիլ եղած, բնատուր տաղանդով օժտուած ինքնուս մը: Հռչակաւոր

անձերու «դիմանկար»ներով ինք ալ հռչակաւոր դարձած է, մուտք գործած է «մեծերու ակումբը»: 1999-ին քսաներորդ դարու աշխարհի ամենէն հռչակաւոր անձերու ցանկին վրայ կը գտնուէր, միակ քանատացին էր եւ միակ լուսանկարիչը այդ ցանկին վրայ:

Աշխատանքի եւ ստեղծագործական ճիգի կեանք մը. Քարշ կտակած է աւելի քան 10.000 դիմանկարներ: Բոլոր ասպարէզներու մէջ անունի տիրացածները նկարած է: 1946-ին հրատարակած է դիմանկարներու ուշագրաւ հատոր մը, Faces of Destiny, «Ճակատագրի դէմքեր»: Հետագային լոյս կը տեսնեն քսան ուրիշ գիրքեր, որոնցմէ երկուքը՝ յետ մահու: Մարդոցմով պատմութիւն քանդակելու ինքնատպութիւն է Քարշի արուեստը:

Անցեալին, երբ լուսանկարի գիտը դեռ չէր եղած, գեղանկարիչները կ'անմահացնէին աշխարհի մեծերը եւ նուազ մեծերը: Թանգարաններու մէջ կը գտնենք անոնց պատկերները, թագաւորները, թագուհիները, սիրուհիները եւ սիրականները, գիտնականները եւ գրողները, այդ օրերու «հռչակաւոր»ները:

Լուսանկարը արուեստի մակարդակ նուաճած է Քարշով: Աշխարհահռչակ թանգարաններու մէջ կը գտնուին իր հաւաքածոները. Նիւ Եորք, Շիքսօ, Պոսթոն, Ֆիլատելֆիա, Լոնտոն, Փարիզ, Թոքիօ: Իր դիմանկարներուն առջեւ կազմած անձը հարց պէտք է տայ, թէ ինչո՞ւ ասոնք արուեստ են, ինչպէ՞ս մեքենան արուեստ կ'արտադրէ:

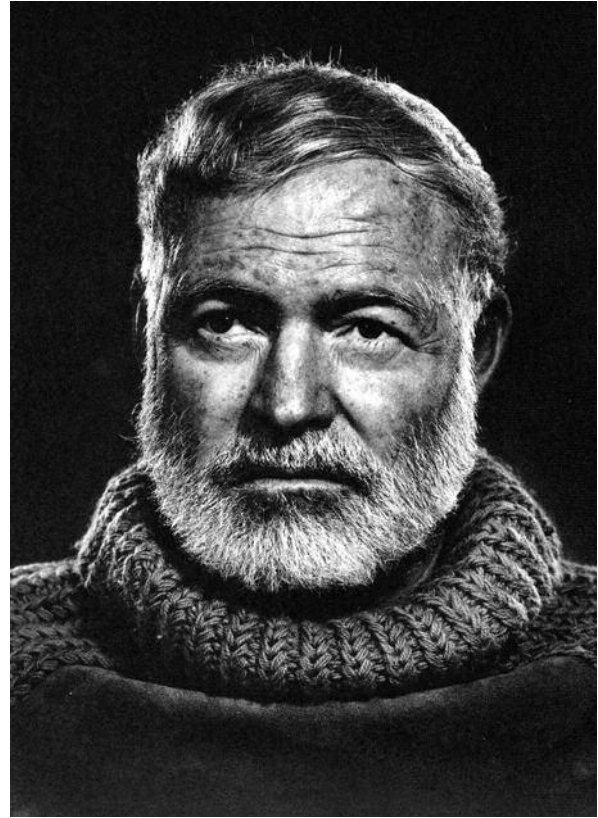
Յուցասրահին մէջ, ուր կային աւելի քան եօթանասունհինգ գործեր, պատերուն վրայ կախուած, կարելի էր կարդալ տեղեկութիւններ Քարշին եւ անոր ասպարէզին մասին: 23 Դեկտեմբեր 1908-ի Մարտին ծնած հայ տղան, իր սերնդա-

4

կիցներուն պէս, անցած է Հայոց ցեղասպանութեան եւ հայրենահանման փոթորիկին մէջէն: Իր ճամբան նման եղած է շատերու թափառումներուն: Գրուած էր արտառոց բացատրութիւն մը. «Թրքական Հայաստան», «Arménie turque»... Հարկ եղաւ տպաւորութիւններու տոմարին մէջ արձանագրել սրբագրութիւնը.

- 1.- Եուսուֆ Քարշ իր լուսանկարչական սարքին հետ
- 2.- Ալպեր Զամիւ
- 3.- Ալպերթ Այնշթայն
- 4.- Պրիժիթ Պարտօ, աշխարհահռչակ դերասանուհին

5

«Բռնագրաւուած Հայաստան», «Arménie occupée»: Գիտակցուած կամ անգիտութեան իբրեւ հետեւանք եղած ապատեղեկատուութիւնը միշտ պետք է սրբագրել: Ինչպէս որ ալ գրուած ըլլայ, «Արեւմտահայաստան»ի տղան է Քարշ:

Կենսագիրները կը նշեն, որ 1922-ին Քարշի ընտանիքը կ'ապաստանի Սուրիա, խուսափելու համար ցեղասպանութեան արհաւիրքէն: 1924-ին Եուսուֆ կը գաղթէ Քանաւայի Քէպէք նահանգի Շէրպուք քաղաքը, ուր հաստատուած էր հոշակաւոր դարձած դիմանկարի լու-

6

սանկարիչ իր հօրեղբայրը՝ Ժորժ Նագաշ: Հոն է, որ Քարշ կը սկսի սորվիլ լուսանկարչութիւնը: Հետագային, հօրեղբոր թելադրութեամբ, պիտի երթայ Պոսթոն մասնագիտանալու համար Ճոն Կարոյի մօտ, որ այդ օրերու քաղաքի հոշակաւոր անձերու լուսանկարիչն էր: Միաժամանակ կը հետեւի գծագրութեան դասընթացքներու: 1932-ին կը վերադառնայ, կը հաստատուի մայրաքաղաք Օթթաւայի մէջ: Իր նկարչական հաստատութիւնը կը տեսէ վաթսուն տարի:

Օթթաւայի մէջ, 2009-ին տեղի կ'ունենայ իր փառատօնը, քաղաքի 11 կեդրոններուն մէջ:

Քարշ սկիզբը բեմի նկարիչ է, բայց շուտով կը դառնայ ընկերութեան վերնախաւի նկարիչը, եւ իր հոշակը կը տաւրածուի:

5.- Սըր Ուիլսթըն Չըրչիլ, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետը

6.- Էրնեստ Զեմինկուէյ, աշխարհահռչակ գրող:

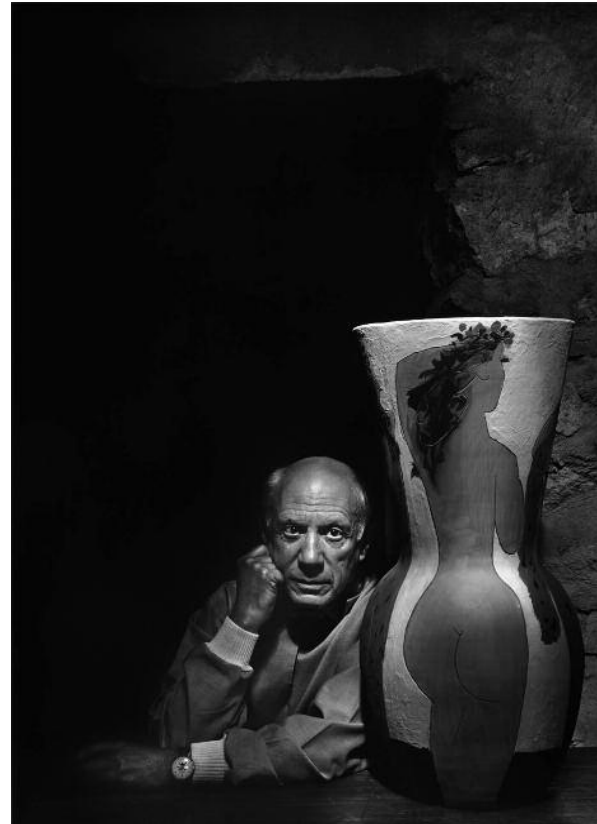
7

Այսպէս, երբ Անգլիոյ վարչապետ Ուինսթըն Չըրչիլ 1941-ին կ'այցելէ Քանատա, ինք կը հրաւիրուի զայն լուսանկարելու: Հռչակաւոր լուսանկար մը, որուն արտայայտութեան մէջ կայ պատերազմի սպառնալիքը դիմագրաւելու հաստատականութիւնը: Կ'ըսուի, որ հաւանօրէն ան եղած է աշխարհի ամենէն աւելի արտատպուած նկարներէն մին:

Պատերազմի տարիներուն, առանց վախճանալու ընդծովեաներու յարձակումներէն, Քարշ Անգլիա կ'երթայ, ուր ապաստանած էին կարեւոր անձնաւորութիւններ: Անոնց դիմանկարները մաս կը կազմեն իր հաւաքածոյին:

Քարշ նկարած է քաղաքականութեան, արուեստի, գիտութեան աւելի քան 11.000 հռչակաւորներ:

Իր գործն է նաեւ դիմանկարը քսաներորդ դարու ուրիշ աւագի մը, որ գիտցաւ

8

մերժել պարտութիւնը, երբ իր երկիրը ծունկի եկած էր, ոտքի կանգնելու կոչ ուղղեց եւ պայքարեցաւ: Այդ մէկն ալ պատմութիւն կերտած զօրավար Շարլ տը Կոլն էր:

Քիչ մը աւելի եթէ հետաքրքրուինք, պիտի նկատենք, որ քսաներորդ դարու բոլոր մարզերու աւագութիւնները գերուած են Քարշի ոսպնեակին կողմէ: Իշխողներ, ստեղծագործողներ, որոնցմով նկարագիր ստացած է անցնող դարը:

Էսթերլիթա Քարշ, նկարիչին երկրորդ կինը, հետաքրքրական վկայութիւն մը ունի. «Բնորոշ ինքզինք կը յանձնէր Եւ-

7.- Չօրավար Շարլ տը Կոլ

8.- Փիքասօ

սուֆին, ինչպես հիւանդ մը՝ իր բժիշկին»։ Այսինքն, դիմանկարը ոսպնեակով դրոշմուելէ առաջ, կը հասկցուէր որպէս իւրայատուկ անձի արտայայտութիւն։ Հո՛ս է Քարշի արուեստի իւրայատկութեան բանալին։

Նոյն Էսթերլիթան, Քարշ մարդը հասկնալու համար վկայութիւն մը ունի։ Կը գրէ, որ «արտակարգ մարդուն» համար, որ Քարշն էր, «լուսանկարչական մեքենային իսկական ոսպնեակները սիրտը եւ միտքն» էին։

Ֆրանսայի նկատմամբ ունեցած է մեծ սէր, հիացած է անոր մշակութային կեանքին վրայ, գրողներ, արուեստագէտներ, Ալպէր Բամիւ կամ Պրիժիթ Պարտո։

Բազմաթիւ դիմանկարներու մէջ յատուկ ուշադրութիւն դարձուցած է ձեռքերու, որոնք կը խօսին։ Քամիւի մատները կարծէք բան մը կ'ըսեն։

Իսկ հանրածանօթ եւ սերունդներու հիացման առարկայ Պրիժիթ Պարտօն կը խօսի կարծէք կեանքի մասին, անմիջական եւ վաղանցուկ, անմիջականի մէջ տեսող։

Քարշի դիմանկարները աշխատցուած են ոչ թէ հպումներ ընելով ստացուած արդիւնքին վրայ, այլ ոսպնեակը բանալ-գոցելէ առաջ։ Նկարելու պատրաստութիւնը կը տեսէր երկու օր, կ'ուսումնասիրուէին մարդը, մթնոլորտը, լոյսերը։ Նկարած է մարդ-բնորդը ճանչնալէ ետք, այդ բնորդը կոչուի Էրնէստ Հէմինկուէյ գրողը կամ Խրուշչեւը եւ անոր «հմուտ ու մայրական կինը» Նինան, ինչպէս կը վկայէ Էսթերելտան՝ անոր իր երկրորդ կինը։

Կը տողանցեն անցած դարու մեծերը, քաղաքական աւագ դէմքերը, գիտնականները, արուեստագէտները։

Եւ Փիքասոն՝ իր նայուածքով եւ գիծե-

րէն դուրս ժայթքող բնորդ կինով։ Միշտ ձեռքերը եւ անհանգստացնող աչքերը՝ Քարշի ոսպնեակին առանցքին վրայ։

Քարշի նկարները պատմութիւն են եւ չեն։ Դիտողը կը տանին արշաւի մը՝ ըսելու համար, որ մեծութիւններ կային։

Յեղասպանութեան մը արհաւիրքէն անցած տղան կրնայ նաեւ ըսել հին իմաստունին պէս. Vanitas vanitatum, omnia est vanitas։

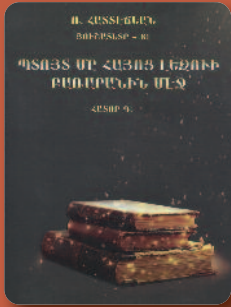
Տասնեակ մը հազարաւոր մեծերու կողքին ըլլալ, 1999-ին աշխարհի 100 մեծերու կարգին դասուիլ... ցեղասպանին դէմ յաղթանակ է։ Իսկ քանիներ՝ կրնային այդպէս մեծնալ՝ առանց աշխարհահռչակ համալսարաններէ անցած ըլլալու։

Շնորհալից անուններով ժողովներ, կազմակերպութիւններ եւ ցեղասպանին հետ կարծեցեալ անմեղութեամբ զրուցողներ, պատահա՞ծ է, որ նման հարցում ուղղեն։

Մահը մահով յաղթելու կողքին, կարելի է նաեւ յաղթանակ տանիլ հոգիով եւ միտքով։ Այդպէս ըրած է ինքնուս Եուսուֆ Քարշը։

Քայլ պահելով ժամանակին հետ, կրնա՞նք մտածել եւ կազմակերպել Քարշի ցուցահանդէսներ, Օթթաուա, Մոնրէալ, Թորոնթօ, բայց նաեւ Լոնտոն, Փարիզ, Պոսթոն, Նիւ Եորք, Լոս Անճելըս, Արժանթին, Մոսկուա, Երեւան, Պէյրութ, Ծոցի իշխանապետութիւններ, ինչու ոչ նաեւ՝ Պոլիս եւ Մարտին... ցեղասպանութենէ ճողոպրած այս հռչակաւոր հայուն համար, մանաւանդ որ ամենուրեք այդ կը յիշուի...

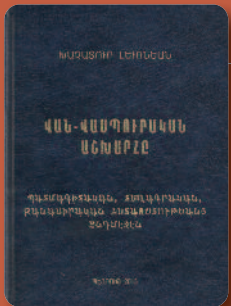
Յ. Պ., 24 Յունուար 2014

**«ՊՏՈՅՑ ՄԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻՆ ՄԵՋ»
ՅՈՒՇԱՏԵՏՐ - 81**
Հեղինակ՝ **Դ. ՋԱՏՏԵԾԵԱՆ**
Հատոր Գ.

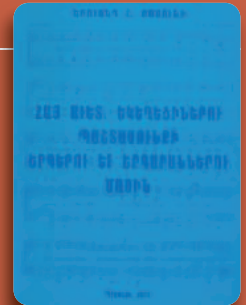
«ԿԵԱՆՔԻ ԲԵԿՈՐՆԵՐ»
Հեղինակ՝ **ԶՈՐԱՊ ԳԻՐԷՋԵԱՆ**
Անթիլիաս - 2013

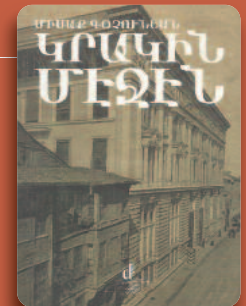
«ՎԱՆ-ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ»
Հեղինակ՝ **ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆ**
Պեյրուք - 2013

«ՄԷՆԻ ԱՓԻՆ»
Հեղինակ՝ **ԴԱՆԻԷԼ ԹԻՖԵՆՔԵՃԵԱՆ**
Անթիլիաս - 2013

**«ՀԱՅ ԱՄԵՏ. ԵԿԵՂԵՑՈՒՆԵՐՈՒ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ
ԵՐԳԵՐՈՒ ԵՎ ԵՐԳԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ»**
Հեղինակ՝ **ԵՐՈՒՄԱՆ Դ. ԶԱՍՏՈՒՆԻ**
Պեյրուք - 2013

«ԿՐԱԿԻՆ ՄԷՋ»
Հեղինակ՝ **ՄԻՍԱԶ ԳՕԶՈՒՆԵԱՆ**

«ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ»
Հեղինակ՝ **ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՆԵԱՆ**
Պեյրուք - 2013

«ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՂԻՒՆ ՀԵՏՔԵՐՈՎ»
Հեղինակ՝ **ՍՈՆԱ ԶԵՅԹԵԱՆ**
Անթիլիաս - 2013

**ՅԱԶՈՐԴ ԹԻՒՈՎ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍԵ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԻ,
ՇԱՀԵԿԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱԶԳԵՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ,
ԶՈՐ ԿԱՐԵԼԻ ԶԵՂԱՒ ԱՅՍ ԹԻՒՈՎ ՏՊԱԳՐԵԼ
ՏԵՂԻ ԶԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌՈՎ:**

ԹՈՒԹԱԿԸ

Ուրիշ մըն է:

Թոթով նաւաստի մը զայն տուած էր ծեր կնոջ,
որ զայն ծախած էր: Ան շեմին վրայ է,
լուսամուտին մօտ, հոն, ուր փողոցներուն կը
միախառնուի աղտոտ մառախուղը առաւօտեան:

Ջոյգ ճիչով մը, երեկոյեան, ան մեզ կ'ողջունէ,
Քրիզոէ, երբ բարձրանալով բակի փոսերէն, դուն
կը հրես միջանքին դուռը եւ առջեւդ կը
բարձրացնես լամբին անստոյգ լոյսը: Ան գլուխը
կը շրջէ դարձնելու համար նայուածքը: Լամբով
մարդը... ինչ կ'ուզես իրմէ... Դուն կը նայիս
ապականած բեղմնափոշիով ծածկուած կոպի
տակի կլոր աչքին, դուն կը նայիս երկրորդ
շրջանակին՝ ինչպէս մեռած աւիշի մը օղակին: Եւ
հիւանդ գրիչը կը թաթխուի ծիրտի հեղուկին մէջ:

Ո՛վ թշուառութիւն... Փչէ՛ լամբդ: Թռչունը ճիչ մը
կ'արձակէ:

*Սէն-Ճոն Փէրս (1887-1975)
Ֆրանսերէնէ հայացուց՝ Յ.Պ.*

ՀԱՍԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԵՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ